

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020

Hulst, A.A.L. van der

Citation

Hulst, A. A. L. van der. (2022, February 16). *Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020*. Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3275331>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3275331>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

1 Inleidend hoofdstuk

Vraag, theorie, historiografie, bronnen en methode

Ko kamel ča te sikhavel, bisterel te sikh'ol.
Bij louter prediken schiet het zelf iets leren erbij in.¹

De marginale maatschappelijke positie van Roma en Sinti in Europa

De wijk Vítkovice in de Tsjechische stad Ostrava staat vol met immense gebouwen en torens van roestig ijzer. In de communistische tijd was dit het kloppend hart van de Tsjechoslowaakse staalindustrie, die in de jaren na de Fluwelen Revolutie failliet is gegaan. Voornamelijk werkloze Roma wonen er in troosteloze buurten, die in de volksmond getto's heten. Op de scholen in die wijken zitten vrijwel alleen Roma kinderen. In 2012 begon de ngo *Vzájemné soužití* een project waarbij inmiddels ruim tweehonderd Roma kinderen van vier tot achttien jaar op goede scholen geplaatst zijn, buiten de achterbuurt waarin ze wonen. Hoogopgeleide Roma onderwijsassistenten begeleiden de kinderen, hun ouders en de leraren. Ze leren ze onder meer hoe ze kunnen reageren op pestgedrag van kinderen en weerstand bij niet-Roma ouders. Doel van het project is om tegenover het Ministerie van Onderwijs te bewijzen dat integratie van Roma kinderen op 'witte' scholen met de juiste begeleiding wel degelijk mogelijk is.²

Vzájemné soužití in Ostrava is een project dat enige hoop biedt na een lange geschiedenis van discriminatie en uitsluiting. Voor een belangrijk deel van de Roma en Sinti in Europa lijkt een marginaal bestaan een gegeven. Binnen de Europese Unie leven naar schatting tien tot twaalf miljoen Roma en Sinti en daarmee vormen ze de grootste etnische minderheid in Europa.³ Na de uitbreiding van de EU met elf Midden- en Oost-Europese landen werd deze kwetsbare groep zichtbaarder. Omvangrijke rapporten werden geschreven over hun erbarmelijke leefomstandigheden.⁴ De overgang van

1 M. Hübschmannová e.a., *God'aver lava phure Romendar. Moudrá slova starých Romů* (Praag 1991) 28. Dit is een bundel met spreekwoorden en gezegden van de Tsjechische Roma. Aan deze bundel werden motto's voor het boek en voor ieder hoofdstuk ontleend. Vertaling P. Öfner.

2 Interview Kumar Vishwanathan, directeur van ngo *Vzájemné soužití*, op 10.10.2014, 4-6. De aanduiding 4-6 verwijst naar de pagina's in het uitgewerkte interview. Zie ook het interview met projectcoördinator Simona Reichlová op 10.10.2014, TH-4, 2-3 en een e-mail op 26.05.2021.

3 *Report on the implementation of the EU framework for national Roma Integration Strategies*, European Commission (verder EC) (Brussel 2014) 12. Zie ook: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/roma-and-eu/roma-integration-eu_en (geraadpleegd op 21.12.2020).

4 Bijvoorbeeld *Report on the implementation of national Roma integration strategies*, EC (Brussel 2019); *A persisting concern: anti-Gypsyism as a barrier to Roma inclusion*, European Union Agency for Fundamental Rights (verder FRA) (Luxemburg 2018); *The situation of Roma in n EU Member States. Survey results at*

een planeconomie naar een markteconomie begin jaren negentig leidde tot een golf aan faillissementen, met name in de zware industrie. Omdat Roma voornamelijk in die sector als ongeschoolde arbeiders werkten, waren voor hen massale werkloosheid en armoede het gevolg.⁵ Al vanaf de aanloop naar het lidmaatschap hamerde de Europese Unie op het verbeteren van de leefomstandigheden van Roma in de Oost-Europese lidstaten. In West-Europese landen zijn de maatschappelijke problemen van Roma en Sinti minder nijpend, maar niettemin vormen ze ook hier een aanhoudende bron van zorg.⁶ De Europese Commissie heeft de ambitie om de maatschappelijke uitsluiting van Roma en Sinti te doorbreken. In het inclusiebeleid, zoals dat in het Brusselse jargon is gaan heten, speelt het verbeteren van hun uitgangspositie op de arbeidsmarkt een belangrijke rol. Daarvoor is een verhoging van het onderwijsniveau bij Roma en Sinti kinderen noodzakelijk.⁷ Ongeschoold werk is in het laatste kwart van de vorige eeuw voor een groot deel verdwenen; zonder diploma's is de kans op werk en een modaal bestaan daarom klein. De kenniseconomie vergt een hoger niveau van kennis en vaardigheden en dus wordt laaggeletterdheid als een urgent maatschappelijk probleem beschouwd.⁸ Roma en Sinti zijn voor een groot deel laaggeletterd. Ze hebben slechts een beperkte toegang tot digitale middelen, terwijl de afhankelijkheid daarvan in het persoonlijke en professionele leven alleen maar toeneemt. Een goede scholing is wellicht geen absolute vereiste voor sociale stijging, maar het verhoogt de kansen erop in hoge mate.

In de tweede helft van de twintigste eeuw verbeterde overal in Europa de toegang tot goed onderwijs. Dat had tot gevolg dat voor het eerst in de geschiedenis kinderen van laaggeschoolde ouders in groten getale een sprong maakten naar een hoger onderwijsniveau. In West-Europa maakte vanaf de jaren vijftig het meritocratische denken school. Dat gebeurde niet alleen vanuit een ideologisch gelijkheidsbeginsel, maar ook

glance, FRA/UNDP (Luxemburg 2012); *Country assessment and the Roma education fund's strategic directions. Roma Inclusion Working Papers*, UNDP (2012); *Regional Roma Survey*, UNDP/World Bank/EC (2011); *The Roma in an Expanding Europe: Breaking the Poverty Cycle*, World Bank (2005); *Avoiding the Dependency Trap*, UNDP (2002).

5 J. Ladányi & I. Szelényi, *Patterns of exclusion: constructing Gypsy ethnicity and the making of an underclass in transitional societies of Europe* (New York 2006) 176-182; Z. Barany, *The East European Gypsies. Regime change, marginality, and ethnopolitics* (Cambridge 2002) 173; *Making transition work for everyone: poverty and inequality in Europe and Central Asia*, World Bank (2000) 5 en 29.

6 P. Vermeersch, 'The plight of Eastern Europe's Roma', in: A. Fagan & P. Kopecký (red.), *The Routledge handbook of East European politics* (Abingdon 2017) 225-236, 233; *A union of equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation for 2020-2030* (Brussel 2020) 2.

7 C. Brüggemann, *Roma education in comparative perspective. Analysis of the UNDP/World Bank/EC regional Roma survey 2011* (Bratislava 2012) 10; C. Brüggemann, 'Romani culture and academic success: arguments against the belief in a contradiction', *Intercultural Education* 25:6 (2014) 439-452, 441-442; M. Moravcová, D. Bittnerová & D. Pěníčková, *Parental strategies in education of children in the Czech Republic: models formed in families of different ethnic backgrounds* (Praag 2010) 6-7; J. Dronkers, 'Sociale ongelijkheid in het onderwijs', in: R. Klarus & S. Dieleman (red.), *Wat is goed onderwijs? Capita selecta* (Den Haag 2012) 67-87, 67; L. Laubeová, *The role of education in preventing ethnic conflicts: the case of Roma in the Czech Republic* (Cambridge 2000) 9; S.W.V.D. van der Ploeg, *The expansion of secondary and tertiary education in the Netherlands* (Nijmegen 1993) 3.

8 *Samen werken aan taal. Een advies over laaggeletterdheid*. Sociaal-Economische Raad (Den Haag 2019) 19-21.

vanuit een toenemende behoefte aan hooggeschoold personeel.⁹ Begaafde kinderen uit lagere sociale milieus konden op basis van eigen verdienste toegang krijgen tot het hoger onderwijs, al bleven hun kansen aanmerkelijk kleiner dan voor kinderen uit hogere sociale kringen.¹⁰ In Oost-Europa hadden kinderen uit de arbeidersklasse binnen de communistische ideologie in theorie zelfs voorrang op kinderen van bourgeois ouders.¹¹ Roma en Sinti wisten echter maar weinig te profiteren van die nieuwe onderwijsmogelijkheden. Hun opleidingsniveau ligt nog altijd ver onder het gemiddelde.

Onderzoeksvragen

Vraagstelling en manier van aanpak

Waarom hebben Roma en Sinti na 1950 zo weinig van de nieuwe onderwijskansen geprofiteerd? Dat is de belangrijkste vraag die ik in dit boek aan de orde wil stellen. Ik heb de hoofdvraag opgedeeld in deelvragen. In hoeverre speelden hun voorgeschiedenis en de daaruit voortvloeiende maatschappelijke positie een rol? Waarin verschillen de onderwijsachterstand en het gebrek aan sociale stijging van Roma en Sinti in Oost- en in West-Europa? Is die achterstand sinds de jaren vijftig onveranderd groot gebleven? Of is er sprake van een groeiende onderwijsdeelname bij de jongere generaties Roma en Sinti? Welke factoren kunnen verklaren dat Roma en Sinti zo weinig profijt hadden van de verbeterde toegang tot het onderwijs? En hoe denken Roma en Sinti daar zelf over?

Voor het zoeken naar een antwoord op bovenstaande vragen heb ik gebruik gemaakt van literatuur, rapporten, krantenartikelen, beeldmateriaal en gesprekken met deskundigen op dit gebied. Mijn belangrijkste bron zijn biografische interviews met Roma en Sinti. De kern van die interviews betrof hun schoolervaringen en het al dan niet onderkennen van voordeel van hun opleiding in hun werkzame en persoonlijke leven. Hun perspectief is het uitgangspunt voor dit onderzoek, niet het overheidsbeleid en de uitwerking daarvan. Dat is een uitzonderlijke benadering. Iulius Rostas, het huidige hoofd van de afdeling Romani Studies aan de Central European University in Boedapest, zei in 2012 over de internationaal met de mond beleden noodzaak voor Roma participatie:

In fact, Roma are rarely consulted, their involvement is marginal, and their voice is not heard during the policy-making process.¹²

9 Van der Ploeg, *The expansion*, 22-24; P. Slaman, 'Studiefinanciering voor iedereen', in: P. Slaman, W. Marchand & R. Schalk, *Kansen in het koninkrijk. Studiebeurzen 1815-2015* (Amsterdam 2015) 333-366, 345-348.

10 P. de Rooy, *Een geschiedenis van het onderwijs in Nederland* (Amsterdam 2018) 183-184 en 213-214.

11 V. Sokolová, *Cultural politics of ethnicity: discourses on Roma in communist Czechoslovakia* (Stuttgart 2008) 177; Barany, *The East European Gypsies*, 164; L. Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality z pohledu sociodemografických ukazatelů', *Demografie* 60 (2018) 21-35, 25-26.

12 I. Rostas, 'Roma participation: from manipulation to citizen control', *Roma Rights. Journal of the European Roma Rights Centre. Challenges of representation: voices on Roma politics, power and participation* (Boedapest 2012) 3-7, 3.

Ik heb ervoor gekozen om dit onderzoek toe te spitsen op twee landen: Nederland en Tsjechië. In beide landen leven Roma en Sinti ondanks grote verschillen in de marginaliteit. In Nederland is er een historische gemeenschap van Sinti en Roma die deels woonachtig is op woonwagencampen. Daarnaast zijn er groepen Roma die meer recentelijk uit Oost-Europese landen gekomen zijn en in reguliere woonwijken wonen. Gedeeltelijk komt deze combinatie van een oude en een nieuwe groep overeen met de situatie in andere West-Europese landen. Tsjechië is een Midden-Europees land dat de (post)communistische geschiedenis deelt met de andere voormalige Oostbloklanden, waar het gros van de Europese Roma woont. In dit onderzoek wordt via de analyse van het interviewmateriaal veel gewicht toegekend aan individuele ervaringen. In combinatie met de andere bronnen wordt gestreefd naar het blootleggen van patronen en structuren in overeenkomsten en verschillen tussen Nederland en Tsjechië.¹³ Vooral de overeenkomsten zijn, in het licht van de verschillen tussen de landen, interessant.

Periodisering

Dit onderzoek gaat over de afgelopen zeventig jaar. Reden om te kiezen voor deze periode is dat de oudste geïnterviewden voor dit onderzoek in de jaren vijftig in de leeftijd waren om naar school te gaan. Om hun verhalen te kunnen plaatsen ga ik ook in op de voorgeschiedenis. Omdat de huidige maatschappelijke positie van Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië gevormd is door de lotgevallen vanaf hun eerste binnenkomst in deze contreien, zal ik in hoofdstuk twee hun geschiedenis in Nederland en Tsjechië vanaf begin vijftiende eeuw in vogelvlucht behandelen. In de jaren vijftig gingen de tot dan toe vrijwel geheel analfabete Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië voor het eerst naar school. In 1958 kregen de laatste Tsjechische Roma die nog rondtrokken een trekverbod opgelegd en sindsdien gold de leerplicht daar tevens voor alle Roma kinderen. De Fluwelen Revolutie van 1989 vormde een cesuur in het hele maatschappelijke leven in Tsjechië. Oudere respondenten gingen in de communistische tijd naar school, en de jongere in de meer onzekere tijden daarna. In Nederland werden Sinti en Roma door de Woonwagenwet van 1968 gedwongen om zich te vestigen. Het trekverbod vergemakkelijkte de schoolgang en langzaam maar zeker werd de leerplichtwet strikter gehandhaafd. Controle op schoolverzuim gold eveneens voor de kinderen van de Roma die in de jaren zeventig en negentig vanuit (voormalig) Joegoslavië en vanaf 2004 vanuit de nieuwe Europese EU-lidstaten naar Nederland kwamen. De levens van de respondenten weerspiegelen deze grote historische gebeurtenissen.

¹³ G.M. Fredrickson, *White supremacy: a comparative study in American and South African history* (New York/Oxford 1981), xiv-xv.

Onderzoeksgroep

Dilemma's rond de benaming

Vanwege de negatieve connotatie van het woord 'zigeuner' werd op het eerste World Romani Congress in 1971 besloten om in plaats daarvan het woord Roma te gebruiken.¹⁴ Dat is de meervoudsvorm van Rom wat in het Romanes, de taal van Roma, mens betekent. Onder invloed van de zelforganisatie in Duitsland, de *Zentralrat Deutscher Sinti und Roma*, werd echter de enigszins omslachtige aanduiding Roma en Sinti geïntroduceerd.¹⁵ De Sinti leven al eeuwenlang in Noordwest-Europa, vooral in Duitsland en Nederland.¹⁶ De Roma leven in Oost-Europa of kwamen daarvandaan naar West-Europese landen. Bij Roma bestaan er meerdere onderverdelingen. In Tsjechië, Slowakije en Hongarije leven naast de *Rumungre* de Vlachische Roma die zich 150 jaar geleden vanuit Walachije, in Zuid-Roemenië, over Oost- en West-Europa verspreid hebben.¹⁷ Daarnaast zijn er nog andere benamingen. In bijvoorbeeld Kosovo, Macedonië en Bulgarije zijn de meeste Roma islamitisch en worden ze de *Chorachane Roma* genoemd. In Spanje en Portugal leven de *Gitanos* of de *Kale* en in Frankrijk en België is de aanduiding *Manouche* in zwang. In woonwagengroepen in Nederland worden Roma en Sinti wel *Manische* genoemd.¹⁸

Dat Roma en Sinti nu de officiële aanduiding is, betekent niet dat iedereen die gebruikt. De EU bijvoorbeeld hanteert de term Roma behalve als het specifiek over Sinti of andere groepen gaat.¹⁹ Tijdens de interviews in Nederland en Tsjechië gebruikten

14 Vanwege de negatieve connotatie van 'zigeuner' koos ik ervoor om die aanduiding tussen aanhalingstekens te zetten. Daarop maak ik een paar uitzonderingen. Ik gebruik geen aanhalingstekens als ik respondenten citeer die het woord zigeuner gebruiken. De samenstellingen zigeunermuziek en zigeunerorkest staan niet tussen aanhalingstekens omdat Roma musici zelf die termen als handelsmerk gebruiken. Bij het woord zigeunerstigma zouden aanhalingstekens kunnen suggereren dat ik dat stigma niet serieus neem, dus heb ik ze daarbij achterwege gelaten.

15 Voor een uitgebreid overzicht over de doorvoering van de aanduiding Roma en Sinti en de weerstand daartegen, zie R. Bauerdick, *Zigeuner. Begegnungen mit einem ungeliebten Volk* (München 2013) 166-187. Vanwege de discussie over de aanduiding liep de realisering van het gedenkteken van de Tweede Wereldoorlog in Berlijn vertraging op. Hoewel ze ten tijde van de genocide nog 'zigeuners' genoemd werden, werd de titel uiteindelijk *Denkmal für die im Nationalsozialismus ermordeten Sinti und Roma Europas*. Bauerdick, *Zigeuner*, 180-182.

16 Sinti leven ook in delen van Oostenrijk en Italië. De zeer weinige Sinti die in Tsjechië leven zijn buiten beschouwing gelaten. Vrijwel alle Duitstalige Sinti uit het grensgebied met Duitsland zijn vlak na de Tweede Wereldoorlog net zoals de Sudeten-Duitsers verjaagd naar Duitsland.

17 Zie voor een gedetailleerde onderverdeling van verschillende groepen Roma: http://romafacts.uni-graz.at/view_pdf.php?t=culture&s=c_1_7&l=en (geraadpleegd op 21.12.2020).

18 Manouche is afgeleid van het Romanes woord *manuš*, dat mens, man of echtgenoot betekent. Chorachano verwijst naar *Choracháj*, een verwijzing naar Turk, moslim of Albanees. B. Boretzky & B. Igla, *Wörterbuch Romani-Deutsch-Englisch für den südeuropäischen Raum. Mit einer Grammatik der Dialektvarianten* (Wiesbaden 1994) 175-176 en 117.

19 In elk officieel EU-document wordt bij het eerste gebruik van de aanduiding Roma in een noot verklaard wie er met die aanduiding bedoeld worden. Bijvoorbeeld noot 2 in de *Report on the implementation of national Roma integration strategies* (2019) 1: 'The term "Roma" is used to refer to a number of different groups (e.g. Roma, Sinti, Kale, Gypsies, Romanichels, Boyash, Ashkali, Egyptian, Yenish, Dom, Lom, Rom, Abdal) and includes Travellers, without denying the specificities of these groups.'

Roma of Sinti zelf vaak de aanduiding 'zigeuner' of 'cikáni'.²⁰ Uit onderzoek van etnografe Renata Weinerová bleek dat twee derde van haar 184 Tsjechische respondenten de term 'cikáni' in een onverbloemd negatieve betekenis gebruikte en dat een kwart van de geïnterviewden Roma en 'cikáni' afwisselde al naar gelang ze geassimileerde respectievelijk onaangepaste Roma bedoelden.²¹ In dit onderzoek is ervoor gekozen om zoveel mogelijk de in de tijd gebruikelijke benamingen aan te houden. Slechts hier en daar wordt 'zigeuner' gebruikt als het stereotiepe beeld bedoeld werd. In Tsjechië en Slowakije heetten ze al vanaf begin vijftiende eeuw 'cikáni' respectievelijk 'cigáni', wat 'zigeuners' is in de vertaling. Bij eerste binnenkomst in wat nu Nederland is, in Deventer in 1420, werden ze Egyptenaren genoemd, in de eeuwen daarna vooral 'heidens'. Vanaf het midden van de negentiende eeuw raakte in Nederland het Duitse woord 'zigeuner' ingeburgerd.²² Voor mijn onderzoeksperiode, de afgelopen zeventig jaar, heb ik ervoor gekozen om de benaming Roma en Sinti aan te houden, ook al bestond die vóór 1971 formeel nog niet. Als ik specifiek de mensen bedoel die al voor de Tweede Wereldoorlog in Nederland verbleven, gebruik ik de aanduiding Sinti en Roma omdat in die groep de Sinti verreweg in de meerderheid zijn.

Alle mensen die geen Roma en Sinti zijn worden door hen aangeduid als *gadzje*, in zowel Nederland als Tsjechië. Het Romanes woord *gadzje* is etymologisch afgeleid van *gaya* in het Sanskriet, dat huis betekent, en van *gārhya* voor huiselijk. Een andere betekenis van *gadzje* is boeren, ofwel mensen die hun bestaan uit de grond krabben, wat beschouwd wordt als iets wat Roma en Sinti niet doen.²³ Een ander woord voor mensen uit de buitenwereld, is 'burgers'. Dat woord wordt gebruikt in samenstellingen als 'burgerschool' voor het reguliere onderwijs, of 'burgerwereld' voor de rest van de samenleving. Tsjechische Roma gebruiken het woord 'meerderheid' voor niet-Roma en in enkele gevallen 'de witten' omdat zijzelf soms 'zwarten' worden genoemd. Sinti en Roma die in Nederland op een woonwagenkamp wonen, gebruiken voor de mensen buiten het kamp het woord 'boeren'. Dat is ook gebruikelijk onder de overige woonwagengewoners, ofwel 'reizigers' zoals die zichzelf noemen.²⁴ Voor een woonwagenkamp bestaan tevens de beleidsaanduidingen woonwagencentrum en woonwagenlocatie. In de Woonwagenwet van 1968 was sprake van regionale woonwagencentra, waarop centrumsscholen werden ingericht. Nadat die grote woonwagencentra van overheidswege werden opgedeeld in kleinere eenheden, werd in het beleid voor de term woonwagenlocatie gekozen. Sinti en Roma die er wonen, hebben het zelf doorgaans over het kamp

20 Zie Bauerdick, *Zigeuner*, 166-187; D. Doubek, M. Levínská & D. Bittnerová, 'Roma as the others', *Intercultural Education* 26:2 (2015) 131-152, 139.

21 R. Weinerová, 'Anti-Gypsyism in the Czech Republic: Czechs' perception of Roma in cultural stereotypes', *Acta Ethnographica Hungarica* 59:1 (2014) 211-221, 218.

22 'Heidens' is een verwijzing naar niet-christelijk of naar heidebewoners, naar mensen in de vrije natuur. L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners. De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944* (Amsterdam/Den Haag 1990) 21-22 en 38-40.

23 Boretzky & Iгла, *Wörterbuch*, 94-95. Het Sanskriet woord *gaya* vertoont gelijkenis met het uit het Hebreeuws stammende woord *gaj*, de aanduiding voor niet-Joden, vergelijkbaar met *gadzje* voor niet-Roma.

24 De woorden 'burgers', 'reizigers' en 'boeren', evenals samenstellingen met die woorden, zet ik tussen aanhalingstekens als ze in de specifieke betekenis van niet-Roma of -Sinti gebruikt worden, behalve wanneer ze in een citaat voorkomen.

of het woonwagenkamp en over de kampschool. Omdat in deze studie is gekozen voor het perspectief van Roma en Sinti zelf, gebruik ik meestal die aanduidingen. Hier en daar, als het gaat over het woonwagenbeleid, wissel ik die termen af met woonwagencentrum en centrumschool, en woonwagenlocatie.

In dit boek gebruik ik voor de niet-Roma en Sinti zowel het woord 'burgers' als *gadzje*. *Gadzje* is de meervoudsvorm. Op een paar plekken, bijvoorbeeld in citaten, wordt het in de enkelvoudsvorm gebruikt, *gadzjo* voor man en *gadzji* voor vrouw. In zeldzame gevallen vallen de termen *Rom* en *Romni*, man en vrouw enkelvoud van Roma en *Sinto* en *Sintezza* bij Sinti.

Constructies van aantallen, statistiek in historisch perspectief

Hoeveel Roma en Sinti er heden ten dage in Nederland en Tsjechië leven, is niet precies aan te geven; schattingen lopen uiteen. Exacte cijfers bestaan niet omdat registratie op etniciteit in de EU verboden is.²⁵ In Tsjechië voldoen gegevens uit volkstellingen niet, omdat daarin maar een fractie van de Roma zichzelf zo blijkt aan te duiden.²⁶ Schattingen van aantallen Roma daar komen tot stand via intermediairs, zoals ambtenaren of de burgemeester van gemeenten waar Roma wonen. De laatste landelijke schatting staat in *Zpráva o stavu romské menšiny v České republice za rok 2019*, het jaarlijkse regeringsrapport over de leefomstandigheden van Roma. Volgens dat rapport waren er in 2019 naar schatting 262.000 Roma in Tsjechië; zij vormden bijna 2½ procent van de bevolking. Het rapport plaatste de kanttekening dat Roma die niet bekend zijn bij hulpverlenende diensten onzichtbaar blijven en dus niet in deze schatting meegenomen zijn.²⁷

Over het aantal Roma en Sinti in Nederland bestaat veel onduidelijkheid. Ook de definitie wie er onder gerekend worden is niet eenduidig. Binnen het EU-beleid vallen bijvoorbeeld 'Travellers' onder de term Roma.²⁸ Voor de *EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020* werd uitgegaan van een totaalaantal van 20.000 tot 40.000 Roma, Sinti en woonwagengewoners in Nederland.²⁹ Volgens diezelfde definitie

25 Dat verbod is vastgelegd in de Europese richtlijn bescherming persoonsgegevens (95/46/EG) van 24 oktober 1995. De Nederlandse uitwerking daarvan is opgenomen in artikel 16 en 18 van de Wet bescherming persoonsgegevens (Wbp).

26 Doubek, Levínská & Bittnerová, 'Roma as the others', 138; Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 30. Zie ook: K. Kalibová, 'Gypsies in the Czech Republic and the Slovak Republic: geographic and demographic characteristics', *GeoJournal* 30:3 (1993) 255-258. In Nederland werd in 1971 voor het laatst een volkstelling gehouden op basis van vragenlijsten die door ieder huishouden moesten worden ingevuld. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2014/47/nederlandse-volkstelling-bespaart-veel-tijd-en-geld> (geraadpleegd op 21.12.2020).

27 *Zpráva o stavu romské menšiny v České republice za rok 2019* (Praag 2020) 30. Het geschatte aantal Roma is gestegen ten opzichte van de *Zpráva o stavu romské menšiny 2018*, 4, waarin een schatting van 240.300 Roma genoemd werd.

28 *National Roma integration strategies: a first step in the implementation of the EU framework*, COM (2012) 226 (Brussel 2012) 5. Autochtone 'reizigers' met dezelfde levensstijl als sommige Roma en Sinti komen in meerdere West-Europese landen voor, zoals de 'Travellers' in het Verenigd Koninkrijk, de *Jenische* in Duitsland en de 'Ambulants' in Frankrijk. A. Cottaar, *Kooplui, kermisklanten en andere woonwagengewoners. Groepsvorming en beleid 1870-1945* (Amsterdam 1996) 10.

29 *National Roma Integration Strategies* (2012) 48-49.

kwam de Raad van Europa uit op een raming van 40.000 mensen, in het midden van het minimum van 32.000 en het maximum van 48.000.³⁰

De meest recente schatting van de grootte van de verschillende groepen Roma en Sinti in Nederland staat in de *Monitor Sociale Inclusie (meting 4)* van 2020, een onderzoek naar hun woon- en leefomstandigheden in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. De groep die vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw naar Nederland kwam, in de *Monitor* de ‘vooorlogse Sinti en Roma’ genoemd, wordt geschat op 3.500 mensen. Die schatting is grotendeels gebaseerd op het aantal Sinti en Roma dat op de woonwagenkampen woont.³¹ Complicerende factor daarbij is dat zij daar samenwonen met de woonwagenbewoners die in levensstijl nauwelijks van hen te onderscheiden zijn. Daar komen ook gemengde huwelijken voor en vervagen de grenzen tussen groepen.

Daarnaast zijn er in Nederland ongeveer 3.000 Roma uit Joegoslavië, in de *Monitor* de ‘Generaal-pardon Roma’ genoemd, naar de wijze waarop zij eind jaren zeventig als groep een verblijfsvergunning kregen.³² Eveneens uit – inmiddels voormalig – Joegoslavië kwamen de Roma die deel uitmaakten van de vluchtelingenmigratie in de jaren negentig. Over de grootte van die groep, aangeduid als de ‘Balkan-Roma’, lopen de schattingen uiteen. De *Monitor* van 2020 ging uit van 12.000 mensen, op basis van een zéér globale schatting van de Raad van Europa uit een rapportage uit 2003.³³ Een aanzienlijk lager geschat aantal van 1.000 à 1.200 Balkan-Roma noemde socioloog Roel Jennissen in de Nederlandse Migratiekaart van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het Ministerie van Veiligheid en Justitie uit 2012.³⁴ Jurist Peter Rodrigues en antropoloog Maaïke Matelski kwamen in de *Monitor Racisme & Extreemrechts: Roma en Sinti* uit 2004 met de nog lagere schatting van 500 Balkan-Roma. Zij kwamen uit op een totaal aantal van 6.000 Roma en Sinti in Nederland, daarbij uitgaande van het criterium dat één van beide ouders Roma of Sinti moest zijn, analoog aan de definitie

30 C. Cahn & E. Guild, *Recent migration of Roma in Europe*. Second edition (Straatsburg/Den Haag 2010) 87-88.

31 Y. Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie (meting 4)*. Derde vervolgmeting naar de woon- en leefomstandigheden Roma en Sinti in Nederland (Rotterdam 2020) 24. Zie ook J. Overbekking, A. Hahn & R. Geerts, *Nederlandse zigeuners en burgermaatschappij: een eeuwigdurend schaakspel* (Nijmegen 1987) 23-29, die in 1987 in een zorgvuldig beredeneerde schatting uitkomen op 2700 Nederlandse ‘zigeuners’, i.e. vooroorlogse Sinti (82 procent) en Roma (18 procent).

32 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 24. Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 23-29, gingen in 1987 uit van 800 mensen door hen aangeduid als buitenlandse ‘zigeuners’, later de Generaal-pardonsgroep genoemd.

33 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 24 ontleenden deze schatting aan *Recommendation 1633. Forced returns of Roma from the former Federal Republic of Yugoslavia, including Kosovo, to Serbia and Montenegro from Council of Europe member states*, Raad van Europa (Straatsburg 2003). Deze *Recommendation* 1633 was gebaseerd op Doc. 9990 van rapporteur Mats Einarsson op 31 oktober 2003. In 2004 waren er volgens het Nederlandse bevolkingsregister ruim 76.000 mensen uit voormalig Joegoslavië in Nederland, i.e. zelf daar geboren of met één ouder die er geboren is. Zie ‘Voormalig Joegoslaven in Nederland’, *Bevolkingstrends r’ kwartaal*, CBS (Den Haag 2005) 98-103, 98. Daarvan zouden 15 procent volgens de schatting van de Raad van Europa Roma zijn. Dat lijkt aan de hoge kant.

34 R.P.W. Jennissen (red.), *De Nederlandse migratiekaart. Achtergronden en ontwikkelingen van verschillende internationale migratietypen*. CBS/WODC (Den Haag 2012) 104-106.

van het Centraal Bureau van de Statistiek voor mensen met een migratieachtergrond.³⁵ In hun schatting werd nog geen rekening gehouden met de komst van de Roma uit de verschillende Oost-Europese landen nadat die vanaf 2004 lid waren van de EU, in de *Monitor* de 'Nieuwe Roma' genoemd. Eerdere edities van de *Monitor Sociale Inclusie* in 2013, 2015 en 2018 schatten dat aantal op 12.000, maar in de editie van 2020 waagden de onderzoekers zich niet meer aan een schatting. Het is onduidelijk om hoeveel mensen het gaat, omdat de Nieuwe Roma als EU-burgers gerechtigd zijn om naar Nederland te komen, zich doorgaans niet als Roma bekend maken en ze deels slechts tijdelijk in Nederland verblijven.³⁶ Ook deed de *Monitor* geen uitspraak over het aantal Roma dat zich in de jaren zestig uit mediterrane landen als arbeidsmigrant in Nederland vestigde. Zij manifesteren zich niet als Roma en zijn daarom buiten beschouwing gelaten. In 2004 maakten Rodrigues en Matelski de inschatting dat dat om zo'n 1.000 mensen zou gaan.³⁷

Tabel 1. Overzicht van de geschatte aantallen Roma en Sinti in Nederland

	Arbeids- migranten 1960-1970	Vooroor- logse Sinti & Roma	Generaal- pardon Roma	Balkan- Roma	Nieuwe Roma	Roma, Sinti & woon- waggenbewoners
Monitor (2020)	onbekend	3.500	3.000	12.000	onbe- kend	
Jennissen (2012)	onbekend	5.000	3.000	1.000- 1.200	onbe- kend	
EC (2011)						20.000-40.000
Raad van Europa (2010)						40.000
Rodrigues & Matelski (2004)	1.000	2.500 & 500	1.500	500	nog niet van toe- passing	

Bron: Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 24; Jennissen, (red.), *De Nederlandse migratiekaart*, 104-106; *National Roma Integration Strategies 2012*, 48-49; Cahn & Guild, *Recent migration*, 87-88; Rodrigues & Matelski, *Monitor*, 19-20.

35 P.R. Rodrigues & M. Matelski, *Monitor Racisme & Extreemrechts: Roma en Sinti* (Amsterdam 2004) 19-20; [https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-mensen-met-een-migratie-achtergrond-wonen-in-nederland-\(geraadpleegd-op-21.12.2020\)](https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-mensen-met-een-migratie-achtergrond-wonen-in-nederland-(geraadpleegd-op-21.12.2020)).

36 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 24; zie ook B. Briels e.a., *Monitor Inclusie: nulmeting. Ervaringen en opvattingen van Roma, Sinti en professionals over de sociale inclusie van Roma en Sinti op de domeinen onderwijs, arbeid, wonen, gezondheid en veiligheid* (Utrecht 2013) 13; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2015) 28-29; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 28-29. Die drie eerdere versies van de *Monitor Sociale Inclusie* gingen uit van in totaal ruim 30.000 Roma en Sinti in Nederland, 0,18 procent van de bevolking.

37 Rodrigues & Matelski, *Monitor*, 19-20 en 56-57, noot 22 en 48. Ze weken daarmee af van de schatting van Hovens & Weiss van enkele duizenden Roma arbeidsmigranten in de jaren zestig, dat ze te hoog ingeschat achtten. P. Hovens & L. Weiss, 'Sinti en Roma anno 2002', in: P. Jorna (red.), *Terug naar Auschwitz. Een denkwaardige reis van Nederlandse Sinti en Roma* (Utrecht 2002) 19-20.

De categorisering in de *Monitor Sociale Inclusie* in de vooroorlogse Sinti en Roma, de Generaal-pardon Roma, Balkan-Roma en Nieuwe Roma is gebaseerd op inmiddels ingeburgerde beleidstermen voor de verschillende groepen in Nederland. De meeste Roma en Sinti in Nederland kennen echter zelf die aanduidingen niet. Wel maken ze verschil tussen henzelf en de andere groepen. Dat doen ze op basis van familieafstamming, de variant van het Romanes die gesproken wordt en de landen van herkomst. Als het nodig was om te duiden om welke groep het gaat, om onderscheid te maken in voorgeschiedenis en huidige situatie, heb ik ervoor gekozen om de aanduidingen uit de *Monitor* aan te houden.

Overheden en instanties worstelen met de tegenstrijdigheid tussen niet op basis van etniciteit te mogen registreren maar wel van de EU met statistisch materiaal te moeten komen voor het ontwikkelen en evalueren van EU-beleid. De aangeleverde cijfers zijn vaak onbetrouwbaar. En hoewel registratie op basis van etniciteit verboden is, vindt die wel plaats. In bijvoorbeeld Roemenië speelde etniciteit bij ambtelijke schattingen een belangrijke rol, stelden sociale wetenschappers Ildikó Plájás, Amade M'charek en Huub van Baar vast. Tal van indicatoren golden tevens voor anderen uit dezelfde sociaaleconomische klasse. Die woonden ook in de wijken met veel Roma, hadden een hoog kindertal en een laag opleidingsniveau. De etniciteit van Roma, op basis van uiterlijke kenmerken en het aan hen toegeschreven accent, bleek voor Roemeense gemeentebambtenaren doorslaggevend om mensen in de categorie Roma te scharen.³⁸

Bij ngo's in Oost-Europa is er behoefte aan cijfers omdat ze anders niet kunnen hardmaken dat hun projecten het beoogde doel bereiken of dat er meer steun nodig is. Volgens beleidsmakers in meerdere EU-landen zijn 'etnische data' soms onontbeerlijk, bijvoorbeeld om ongelijkheid te kunnen aantonen op het gebied van opleidingsniveau, schooluitval, werkloosheid of toegang tot de gezondheidszorg.³⁹ De *Education and training monitor 2018 Czech Republic* noemt het dan ook een positieve ontwikkeling dat de onderwijsinspectie data is gaan verzamelen over Roma leerlingen om te kunnen analyseren of onderwijsprestaties verbeteren.⁴⁰

Gegevens over aantallen Roma en Sinti verwijzen dus voornamelijk naar schattingen van laagopgeleide Roma en Sinti in een sociaaleconomisch zwakke positie. Onderwijskundige Christian Brüggemann, die op basis van data uit verschillende Europese rapporten de onderwijssituatie van Roma in twaalf Oost-Europese landen analyseerde, wees erop dat hoogopgeleide en maatschappelijk succesvolle Roma niet voorkomen in de statistieken. Die zijn opgegaan in de middenklasse en daarom niet in beeld bij de functionarissen die schatten hoeveel Roma er zijn. Zoals in andere postcommunistische Oost-Europese landen zijn er Tsjechische Roma die de vruchten geplukt hebben van de kansen die een schoolopleiding bood. Zij hebben zich meestal gevestigd in de

38 I.Z. Plájás, A. M'charek & H. van Baar, 'Knowing "the Roma": visual technologies of sorting populations and the policing of mobility in Europe', *Environment and Planning D: Society and Space* 37:4 (2019) 589-605, 590-591 en 597-600.

39 L. Farkas, *Data collection in the field of ethnicity. Analysis and comparative review of equality data collection practices in the European Union* (Brussel 2017) 6 en 45.

40 *Education and training monitor 2018 Czech Republic*, 7.

grote steden waar meer kans was op werk op hun niveau.⁴¹ In Nederland waren er wellicht eveneens al eerder in individuele gevallen Sinti en Roma met een schoolopleiding, maar dan is dat ook hier onder de radar gebleven.

Voor dit onderzoek heeft dat twee consequenties. Ten eerste moeten cijfers over aantallen met enig voorbehoud geïnterpreteerd worden, omdat ze maar tot op zekere hoogte betrouwbaar zijn. De tweede consequentie is dat op basis van dit cijfermateriaal de sociale mobiliteit van Roma en Sinti niet meetbaar is. Hun geringe sociale stijging kan vastgesteld worden op basis van het grote deel van hen dat in de marginaliteit leeft. Maar als Roma en Sinti hoogopgeleid zijn en een betere maatschappelijke positie verworven hebben, vallen ze buiten de statistieken en het blikveld van beleidsmakers. Er is mogelijk meer sociale mobiliteit dan wordt gemeten of verondersteld.

De mythe van de 'eeuwige zigeuner' ontkracht

De beeldvorming rond de 'zigeuner' is bijzonder hardnekkig. Een voorbeeld is de 'zigeuner' als kinderdief, dat volgens antropoloog Jean Kommers vooral in jeugdliteratuur een geliefd thema was.⁴² Zo'n cliché is eeuwenoud maar nog springlevend. In 2013 trof de surveillerende politie in een Grieks Roma kampement een blond meisje met groene ogen aan. Dat bleek na DNA-onderzoek niet het biologische kind van de ouders te zijn. Interpol vergeleek het DNA met dat van vermiste kinderen. Het nieuws met een foto van het meisje ging de hele wereld over. Nederlandse reaguurders leverden ongezouten commentaar op de vermeende kinderdiefstal.⁴³ Maar de Griekse ontvoeringszaak ging uit als een nachtkaars toen bleek dat een arme Bulgaarse Roma moeder het kind vrijwillig had afgestaan aan de Griekse adoptieouders.⁴⁴

Behalve als kinderdief staat de 'zigeuner' bekend als bedelaar en dief. De associaties zijn echter niet alleen negatief. Busmaatschappij *de Zigeuner*, zigeunersaus en de 'echte zigeunerjurk' baseren zich op een in het collectieve geheugen verankerd beeld van de ongebonden en warmbloedige 'zigeuner' die dicht bij de natuur staat en bij een kampvuur zijn viool beroert en van exotische 'zigeunerinnetjes' met muntjes in het lange donkere haar, dansend op blote voeten. Voor het ontstaan van deze stereotypen vanaf de vijftiende eeuw verwijs ik naar hoofdstuk twee.

41 Brüggemann, *Roma education*, 24; *Zpráva o stavu romské menšiny 2019*, 30.

42 Zie voor een uitgebreide bibliografie van jeugdliteratuur waarin 'zigeuners' een hoofd- of bijrol vervullen: J. Kommers, *Kinderroof of zigeunerroof? Zigeuners in kinderboeken* (Utrecht 1993) 85-110. Zie voor afbeeldingen, door de eeuwen heen, van de mythe van kinderdiefstal door 'zigeuners': R. Mladenova, *Patterns of symbolic violence. The motif of 'Gypsy' child-theft across visual media* (Heidelberg 2019).

43 <https://www.powned.tv/artikel/zigeuners-stelen-baby> (geraadpleegd op 21.12.2020).

44 Zie N. Gerson, 'Roma-pleegouders al bij voorbaat verdacht. De onwaarschijnlijk blonde Maria', *De Groene Amsterdammer* 46 (13.11.2013). Naar aanleiding van deze vermeende ontvoeringszaak werden ook in Ierland twee kinderen bij hun ouders weggehaald, in één geval na een anonieme post op Facebook. DNA-onderzoek wees uit dat het om de biologische ouders ging. Zie 'Irish police return blonde girl to Roma family', *The Guardian* (24.10.2013). In een persbericht van 22.10.2013 maakte het European Roma Rights Centre melding van Servische skinheads die op basis van de Griekse zaak een lichter getint Roma jongetje bij zijn ouders in Novi Sad probeerden weg te halen.

Afb. 1 Touringcar van busmaatschappij *de Zigeuner*. Dit bedrijf uit het Belgische Diepenbeek speelt met de naam en de vurig-rode vormgeving in op het stereotype van de avontuurlijke en reislustige 'zigeuner'. Foto: Anita van der Hulst.

In wetenschappelijk onderzoek naar Roma en Sinti lijkt de beeldvorming over de Roma cultuur moeilijk te omzeilen. Sociale wetenschapper Annabel Tremlett toonde in 2009 aan dat zelfs veldonderzoekers die zich bewust waren van die vooroordelen, uiteindelijk toch bepaalde traditionele normen en waarden van dé 'zigeunercultuur' bespeurden die Roma gemeenschappen hun kenmerkende sociale binding zouden geven.⁴⁵

De verschillende groepen Roma en Sinti vertonen echter meer verschillen dan overeenkomsten.⁴⁶ De respondenten in dit onderzoek bleken zich weliswaar met hun Roma of Sinti achtergrond te identificeren, maar ze voelen een groot onderscheid met andere groepen Roma. De meesten voelen zich tegelijkertijd ook Nederlands dan wel Tsjechisch.⁴⁷ In Tsjechië beheerst een aanzienlijk deel van de Roma onder invloed van het

45 A. Tremlett, 'Bringing hybridity to heterogeneity in Romani Studies', *Romani Studies* 19:2 (2009) 147-168, 155-163.

46 A. Tremlett, 'Making a difference without creating a difference: super-diversity as a new direction for research on Roma minorities', *Ethnicities* 14:6 (2014) 830-848, 831-833.

47 K.M. Anderson-Levitt, 'Complicating the concept of culture', *Comparative Education* 48:4 (2012) 441-454,

communistiche regime de eigen taal niet of slecht. In Nederland spreken vergeleken met Tsjechië meer Roma en Sinti het Romanes, in verschillende varianten. Hoewel die varianten duidelijk terug te voeren zijn naar dezelfde taal(familie), benadrukken Romanestalgien onderling liever de verschillen dan de overeenkomsten, in bijvoorbeeld woordenschat. Een ander belangrijk cultureel bindmiddel, zoals een gemeenschappelijke religie, hebben Roma en Sinti niet. Doorgaans belijden ze de dominante godsdienst van het land waar ze het langst vertoefden. En al is het maken van muziek voor Roma en Sinti door heel Europa een in het oog springend middel van bestaan, een gemeenschappelijke muziekcultuur bestaat evenmin. Traditioneel brachten beroepsmusici de heersende muzieksmaak van hun eigen land. De Hongaarse en Roemeense volksmuziek gespeeld door het Tata Mirando orkest is bijvoorbeeld hemelsbreed verschillend van de Gipsy jazz van het Rosenberg Trio, een Europese jazzstijl in navolging van de muziek van de Belgisch-Franse Sinti jazzgitarist Django Reinhardt.⁴⁸ Toch geldt voor beide genres het verkoopargument dat het authentieke zigeunermuziek betreft.

Uit de interviews rijst dan ook niet het beeld op van een eenduidige en duidelijk af te bakenen cultuur met een onveranderlijk normen-en-waardenstelsel. Sinds de jaren tachtig zijn sociale wetenschappers afgestapt van een dergelijk statisch concept van cultuur. Binnen het nu gangbare concept kunnen mensen op individueel niveau deel uitmaken van meerdere, elkaar overlappende culturen.⁴⁹

Vanwege grote culturele verschillen tussen en binnen verschillende groepen Roma en Sinti meende Tremlett dat het discutabel was om te beweren dat zij tot één en dezelfde etnische minderheid behoren zoals onder meer de Europese Commissie doet. De term *ethniciteit* werd in het multiculturele tijdperk gebruikt als een minder beladen term voor ras, met een antiracistische connotatie. Maar toen vanaf de jaren negentig de wenselijkheid van een multiculturele samenleving politiek en sociaal onder druk kwam te staan, veranderde de betekenis van het concept *ethniciteit*. Met *ethniciteit* werd nu, beweerde Tremlett, gesuggereerd dat bepaalde groepen vaststaande en onveranderbare kenmerken hebben die van generatie op generatie worden doorgegeven.⁵⁰ Hoewel die definitie niet strookt met de grote diversiteit bij Roma en Sinti, koos ik ervoor om in dit onderzoek hen hier en daar wel een etnische minderheid te noemen. De reden daarvoor is dat respondenten in meer of mindere mate te lijden hebben onder racisme. Al beperkt de internationaal breed aanvaarde definitie van *racial discrimination* van de ICERD zich niet tot discriminatie op grond van ras maar bijvoorbeeld ook op grond van afkomst, geschiedt uitsluiting van Roma voor een belangrijk deel op basis van uiterlijke kenmerken.⁵¹ Vooral in Tsjechië, waar Roma over het algemeen vanwege een donkerder

442; P. Cliteur, *Moderne Papoea's. Dilemma's van een multiculturele samenleving* (Amsterdam/Antwerpen 2002) 184-185.

48 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 169-170.

49 M. Lamont & M.L. Small, 'How culture matters: enriching our understanding of poverty', in: A.C. Lin & D.R. Harris (red.), *The colors of poverty: why racial and ethnic disparities persist* (New York 2008) 76-102, 79; T. Eagleton, *The idea of culture* (Oxford 2000) 8-31.

50 Tremlett, 'Making a difference', 834-835.

51 Artikel 1 van de ICERD, het Internationaal Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie (1966), luidt: 'In this Convention, the term "racial discrimination" shall mean any distinction, exclu-

huidskleur een duidelijk zichtbare minderheid zijn, is er sprake van etnisch profileren en onverbloemd racisme. En ofschoon het concept ras in biologisch-genetisch wetenschappelijk opzicht volgens M'charek een achterhaald categoriseringsprincipe is, is het toch als sociale constructie een reëel bestaand fenomeen dat tot racisme leidt, met mogelijk sociale uitsluiting tot gevolg en een weerklank in beleid.⁵²

Hoewel Roma en Sinti in dit onderzoek bij gelegenheid een etnische minderheid genoemd worden, gaat het in de biografische interviews om het onderscheid tussen respondenten, in hun individuele levens en ervaringen. De respondenten vertonen alleen al vanwege hun geslacht, leeftijd en de aard van hun sociale netwerk grote verschillen. Ook door televisie, sociale media, contacten op school en op het werk, met ambtenaren en politie, zijn er meerdere lijntjes met de dominante cultuur die van invloed zijn op hun individuele identiteit.⁵³

Theoretisch kader en hypotheses

Dit onderzoek probeert, zoals gezegd, een antwoord te geven op de vraag waarom er in de afgelopen zeventig jaar maar zo weinig Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië via een geslaagde schoolcarrière gestegen zijn op de sociale ladder.

In de literatuur (over Roma en Sinti, of over andere groepen met een achterblijvende mobiliteit via het onderwijs) worden factoren aangedragen die de geringe sociale stijging mogelijk kunnen verklaren. In deze paragraaf worden deze factoren, gegroepeerd in vier clusters, besproken en worden werkhypotheses voor dit onderzoek geformuleerd. In de vervolghoofdstukken worden die hypothesen getoetst. Alvorens op die vier clusters in te gaan wordt hier eerst uitgelegd waarom de keuze voor een nadruk op onderwijs is gemaakt.

Op 8 december 2020 publiceerde de krant *České noviny* een artikel over de bestrijding van de segregatie van Roma.⁵⁴ In een recent rapport van de Europese commissie tegen Racisme en Intolerantie (ECRI) werd goedkeurend gesproken over initiatieven om Roma kinderen te integreren in reguliere scholen.⁵⁵ Het rapport prees bovendien de beslissing tot de bouw van een documentatiecentrum op de plaats van het voormalige

sion, restriction or preference based on race, colour, descent, or national or ethnic origin which has the purpose or effect of nullifying or impairing the recognition, enjoyment or exercise, on an equal footing, of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural or any other field of public life.' Zowel Nederland als Tsjechië hebben dit verdrag geratificeerd. Zie: <https://wetten.overheid.nl/BWBV0002911/1972-01-09> (geraadpleegd op 21.12.2020).

52 A. M'charek, *Circulaties: een nieuw object voor een antropologie van de wetenschap* (Amsterdam 2015) 18-21. Zie ook het interview met M'charek door D. Tokmetzis, 'Deze hoogleraar vindt dat wij juist de verschillen tussen groepen mensen moeten benoemen', *De Correspondent* (31.03.2018). En het interview met Angela Saini door B. Heijne, 'Er zijn veel mensen die racisme salonfähig proberen te maken', *NRC Handelsblad* (15.02.2020).

53 Tremlett, 'Bringing hybridity', 162-163.

54 <https://www.ceskenoviny.cz/zpravy/ecri-cr-ma-integrovat-romy-ve-skolach-a-chranit-komunitu-lgbt/1968354> (geraadpleegd op 10.05.2021).

55 *ECRI Report on the Czech Republic. Sixth monitoring cycle*. Raad van Europa (Straatsburg 2020).

naziconcentratiekamp Lety u Písku, ter herdenking van de genocide op de Roma. Maar de slechte scholing van Roma leidde, volgens het ECRI-rapport, tot geringe kansen op de arbeidsmarkt en versterkte de gesegregeerde huisvesting. Daardoor hadden ze een slechte toegang tot de gezondheidszorg en voorzieningen. Roma kinderen werden nog steeds bovenmatig geplaatst op scholen voor kinderen met een verstandelijke beperking. Ze zouden meer aangemoedigd moeten worden om naar het kleuteronderwijs te gaan (dus voor het begin van de leerplicht). De aanbevelingen in het rapport strookten met het geplande regeringsbeleid voor de komende tien jaar, aldus een regeringswoordvoerder in de krant. In het artikel werden bondig oorzaken en gevolgen genoemd van wat in Tsjechië op dat moment al jarenlang als een probleem werd gezien, en wat ook een speerpunt was van EU-beleid.

Aan onderwijs wordt een belangrijke rol toegekend om integratie en sociale stijging van Roma te verwezenlijken. Daarom is daar in meerdere EU-landen relatief veel onderzoek naar gedaan, met name naar segregatie in het onderwijs.⁵⁶ Dat onderzoek beperkte zich niet tot overheidsbeleid. Ook ngo's lieten onderzoek doen naar de meerwaarde van projecten en lesmethoden.⁵⁷ Vergelijkingen tussen verschillende landen over de sociale

56 Bijvoorbeeld in België: I. Hasdeu, *Scholing van Romakinderen in België. Ouders aan het woord* (Brussel 2009); E. Hemelsoet, 'Whose problem is it anyway? Realising the right to education for Roma children in Ghent, Belgium', *Romani Studies* 25:1 (2015) 1-21. In Bulgarije: E. Gerganov, S. Varbanova & H. Kyuchukov, 'School adaptation of Roma children', *Intercultural Education* 16:5 (2005) 495-511. Over onderwijs aan Roma in Griekenland: P. Calogiannakis e.a., 'Approaching diversity in education: the case of Roma pupils', *Latvijas Universitātes Raksti. Pedagoģija un skolotāju izglītība* 816 (2018) 166-184; P. Kiprianos, I. Daskalaki & G.B. Stamelos, 'Culture and the school: the degree of educational integration of Roma and Gypsies in the Peloponnese region of Greece', *International Review of Education* 58 (2012) 675-699. Over Hongarije: V. Messing, 'Good practices addressing school integration of Roma/Gypsy children in Hungary', *Intercultural Education* 19:5 (2008) 461-473; O. Szendrey, 'Roma school desegregation policies in Hungary', in: I. Rostas (red.), *Ten years after. A history of Roma school desegregation in Central and Eastern Europe* (Boedapest 2012) 218-265. Over Portugal: J. Vale Guerra & C. Leita, 'Roma children going to primary school: the contribution of inter-agency working to support inclusive education', *Orbis Scholae* 13:3 (2019) 25-38. Over segregatie in het onderwijs in Roemenië: I. Roman, 'Gypsies integration – education for all', *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 76 (2013) 717-722. Onderzoek naar de situatie van Roma kinderen in Turkije, in vergelijking met de schoolsituatie voor Roma kinderen in buurlanden in de EU: F. Kesik, İ. Şahin & R. Zoraloğlu, 'Roma children: victims of social injustices in education', *International Journal of Progressive Education* 14:4 (2018) 200-214. En in Zweden: N. Alexiadou & A. Norberg, *Roma, education, and higher education policies: the international context and the case of Sweden* (Umeå, 2015).

57 Onder andere S. Rona & L.E. Lee, *School success for Roma children. Step by Step special schools Initiative*, Open Society Institute (New York 2001); S. Stroschein, 'NGO strategies for Hungarian and Roma minorities in Central Europe', *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* 13:1 (2002) 1-26; D. Kirilová & V. Repaire, *The innovatory practices in the field of education of Roma children*, Raad van Europa (Straatsburg 2003); P. Kabakchieva, 'Out of the tunnel: Romani school desegregation', in: T. Bassler (red.), *Learning to change. The experience of transforming education in South East Europe* (Boedapest 2005) 53-67; K. Kanev, 'The politics and reality of Romani school desegregation in Bulgaria', in: I. Rostas (red.), *Ten years after. A history of Roma school desegregation in Central and Eastern Europe* (Boedapest 2012) 145-163; S. Kurek e.a., *How to educate Roma children? Steps in building a more efficient organization for the education of the Roma ethnic minority* (2012); V. Ivanova, *Parenting in the prevention of early school leaving in the Roma community*, EC (Brussel 2013); H. O'Nions, 'Narratives of social inclusion in the context of Roma school segregation', *Social Inclusion* 3:5 (2015) 103-114; S.M. Lauritzen, 'Accessing basic education in Romania: possibilities and limitations for NGOs working for educational change for Roma children', *Journal of Educational Change* 21 (2020) 323-344.

exclusie van Roma kinderen in het onderwijs hadden tot doel om de ernst daarvan aan te kaarten, inzicht te geven in ontwikkelingen en om zogenaamde ‘best practises’ uit te wisselen.⁵⁸ Een apart hoekje in die literatuur vormde het onderzoek naar onderwijs in het Romanes.⁵⁹ Gezien het lage aantal hoogopgeleide Roma in het algemeen, die bovendien niet allemaal het Romanes beheersen, lijkt onderwijs in het Romanes niet een realistisch streven. In de praktijk gebeurt het vrijwel niet.

In Nederland is er vergeleken met Oost-Europese landen relatief weinig onderzoek gedaan naar de achterstand van Roma en Sinti kinderen in het onderwijs.⁶⁰ In Tsjechië is met name de ernstige segregatie in het onderwijs uitgebreid onderzocht, onder andere door sociale wetenschappers Dana Bittnerová, David Doubek en Markéta Levínská. Zij deden tussen 2005 en 2010 een langlopend onderzoek naar de achterliggende redenen voor het grote percentage Roma kinderen in het speciaal onderwijs voor kinderen met een verstandelijke beperking.⁶¹ Onderzoek naar segregatie in het onderwijs

58 Zie bijvoorbeeld S. Themelis, ‘Questioning inclusion: the education of Roma/Traveller students and young people in Europe and England – a critical examination’, *Research in Comparative and International Education* 4:3 (2009) 262-275; C. Brüggemann, *Roma education*; S. Themelis & B. Foster, ‘Teaching and learning: achieving quality for all education for Roma: the potential of inclusive, curriculum-based innovation to improve learning outcomes’, *Background paper prepared for the Education for All Global Monitoring Report 4* (2013); L. Cviklova, ‘Direct and indirect racial discrimination of Roma people in Bulgaria, the Czech Republic and the Russian Federation’, *Ethnic and Racial Studies* 38:12 (2015) 2140-2155; C. O’Hanlon, ‘The European struggle to educate and include Roma people: a critique of differences in policy and practice in Western and Eastern EU countries’, *Social Inclusion* 4:1 (2016) 1-10; A. Cârstocea, *(Un)friendly school environments? Bullying and microaggressions as a cause for Roma children’s academic underachievement. ECMI Working Paper* 107 (Flensburg 2018); N. Alexiadou, ‘Framing education policies and transitions of Roma students in Europe’, *Comparative Education* 55:3 (2019) 422-442.

59 Onder andere H. Kyuchukov, ‘Transformative education for Roma (Gypsy) children: an insider’s view’, *Intercultural Education* 11:3 (2000) 273-280; J. Lajcakova, ‘The uneasy road towards remedying the economic and cultural disadvantage of the Roma in Slovakia’, *International Journal on Minority and Group Rights* 14:1 (2007) 59-83; T. Gažovičová, ‘The Romani language in the Slovak educational system’, *Humaff* 22 (2012) 510-523; S.-M. Chireac & A. Devis Arbona, ‘Improving and protecting human rights’, *Regions & Cohesion* 6:3 (2016) 52-76.

60 Aandacht voor onder meer Roma en Sinti in het onderwijs was er in M. Hulsen & L. Mulder, *Speciale doelgroepen in het basisonderwijs. Schooljaar 2002/2003* (Nijmegen 2005); H. Polman & L. Mulder, *Speciale doelgroepen in het basisonderwijs. Schooljaar 2007/2008* (Nijmegen 2009). Het Trimbos-instituut onderzocht in 2012 het schoolverzuim onder Roma meisjes: C. van der Veen e.a., *Roma en schoolverzuim. De situatie (waar, waarom en wat te doen) van schoolverzuim en -uitval bij Roma-meisjes in het voortgezet onderwijs in Nederland*. Trimbos-instituut (Utrecht 2012). Zie ook E. Ramadanovic, *Emancipatie van de Bulgaarse Roma meisjes* (Afstudeeronderzoek Culturele en Maatschappelijke Vorming Hogeschool InHolland Rotterdam 2016). Uit recent onderzoek bleek dat de laaggeletterdheid onder de bewoners van woonwagenkampen het gebruik van digitale media (vooral de smartphone) niet ernstig belemmerde. Dat gold eveneens voor Britse ‘Gypsy/Travellers’: L. Townsend, K. Saleminck & C.D. Wallace, ‘Gypsy-Traveller communities in the United Kingdom and the Netherlands: socially and digitally excluded?’, *Media, Culture & Society* 42:5 (2020) 637-653.

61 D. Bittnerová, D. Doubek & M. Levínská, ‘Stigma ve škole’, *Pedagogický časopis* 2 (2011) 11-28. Zie ook J. Greenberg, ‘Report on Roma education today: from slavery to segregation and beyond’, *Columbia Law Review* 110:4 (2010) 919-1001; G. Albert, ‘Education policies in the Czech Republic’, in: I. Rostas (red.), *Ten years after. A history of Roma school desegregation in Central and Eastern Europe* (Boedapest 2013) 179-195; N. O’Higgins & C. Brüggemann, ‘The consequences of cumulative discrimination: how special schooling influences employment and wages of Roma in the Czech Republic’, *European Educational Research Journal* 13:3 (2014) 282-294; L. Cashman, ‘New label no progress: institutional racism and the persistent segregation of Romani students in the Czech Republic’, *Race Ethnicity and Education* 20:5 (2017) 595-608; K. Čada & D. Hůle, *Analýza segregace v základních školách z pohledu sociálního vyloučení* (Praag 2019).

geschiedde ook vanuit mensenrechtelijk en juridisch perspectief, op grond van een belangrijke uitspraak van het Europese Hof voor de Mensenrechten in Straatsburg in 2005. Die uitspraak verplichtte Tsjechië ertoe om het hoge percentage Roma kinderen op scholen voor kinderen met een verstandelijke beperking terug te brengen. Dit vonnis had gevolgen voor beleid voor segregatie in het onderwijs in andere EU-landen.⁶² In Tsjechië werd eveneens onderzoek gedaan naar mogelijke drempels voor sociale mobiliteit, bijvoorbeeld naar de strategieën die onder meer Roma ouders hanteerden om via het onderwijs sociale stijging te bewerkstelligen. Ander onderzoek richtte zich op de attitude van Tsjechische Roma ten opzichte van het onderwijs en op het traditionele concept van scholing binnen de familie.⁶³ Tevens werd de implementatie onderzocht van een verplicht vak over multiculturaliteit, met de nadruk op de Roma minderheid, in het Tsjechische onderwijscurriculum sinds 2007.⁶⁴

In Groot-Brittannië is relatief veel onderzoek gedaan naar schoolgaande ‘Gypsy/Traveller’ kinderen. Daarin worden verklaringen voor hun achterstandspositie in het onderwijs niet in de eerste plaats gezocht in hun slechte sociaaleconomische situatie. Hun lage opleidingsniveau zou vooral veroorzaakt worden door het gebrek aan begrip voor de traditionele manier van leren van ‘Gypsy/Travellers’. Leraren zouden te weinig rekening houden met hun van oorsprong nomadische cultuur, waarin kinderen traditioneel niet naar school gingen maar gaandeweg de economische vaardigheden binnen de familie aanleerden. Daardoor hadden de ouders een lage dunk van het belang van onderwijs. ‘Gypsy/Travellers’ kinderen zouden bovendien in het reguliere onderwijs een grote kans lopen om gediscrimineerd en gepest te worden.⁶⁵ Inmiddels werd het leren lezen

62 Onder meer L. Burton, ‘The non-discrimination principle and its effects on the education of Roma children’, *Capital University Law Review* 30:657 (2002) 665-678; ‘European Court of Human Rights: D.H. v. Czech Republic’, *International Legal Materials* 47:1 (2008) 38-93; H. O’Nions, ‘Divide and teach: educational inequality and the Roma’, *The International Journal of Human Rights* 14:3 (2010) 464-489; K. Arabadjieva, ‘Challenging the school segregation of Roma children in Central and Eastern Europe’, *The International Journal of Human Rights* 20:1 (2016) 33-54; N. Harris e.a., ‘Ensuring the right to education for Roma children: an Anglo-Swedish perspective’, *International Journal of Law, Policy and The Family* 31 (2017) 230-267.

63 M. Moravcová, D. Bittnerová, & D. Pěničková, *Parental Strategies*; L. Laubeová, *The Role*.

64 D. Moree, *How teachers cope with social and educational transformation struggling with multicultural education in the Czech classroom* (Benešov 2008).

65 Onder andere K.W. Lee & W.G. Warren, ‘Alternative education: lessons from Gypsy thought and practice’, *British Journal of Educational Studies* 39:3 (1991) 311-32; J. Okely, ‘Non-Territorial Culture’, 63-80; K. Bhopal, ‘Gypsy Travellers and education: changing needs and changing perceptions’, *British Journal of Educational Studies* 52:1 (2004) 47-64; D. Cudworth, ‘“There is a little bit more than just delivering the stuff”: policy, pedagogy and the education of Gypsy/Traveller children’, *Critical Social Policy* 28:3 (2008) 361-377; C. Derrington & S. Kendall, ‘Challenges and barriers to secondary education: the experiences of young Gypsy Traveller students in English secondary schools’, *Social Policy & Society* 7:1 (2008) 119-128; M. Myers & K. Bhopal, ‘Gypsy, Roma and Traveller children in schools: understandings of community and safety’, *British Journal of Educational Studies* 57:4 (2009) 417-434; K. Bhopal & M. Myers, ‘Gypsy, Roma and Traveller pupils in schools in the UK: inclusion and “good practice”’, *International Journal of Inclusive Education* 13:3 (2009) 299-314; M. Myers, D. McGhee & K. Bhopal, ‘At the crossroads: Gypsy and Traveller parents’ perceptions of education, protection and social change’, *Race Ethnicity and Education* 13:4 (2010) 533-548; C. O’Hanlon, ‘Whose education? The inclusion of Gypsy/Travellers: continuing culture and tradition through the right to choose educational opportunities to support their social and economic mobility’, *Compare* 40:2 (2010) 239-254; B. Foster & S. Cemlyn, ‘Education, inclusion and government policy’, in: J. Richardson & A. Ryder (red.), *Gypsies and Travellers. Empowerment and inclusion in British society* (Bristol 2012) 61-81.

en schrijven door de ouders wel als een basisbehoefte gezien voor het leven in de huidige maatschappij.⁶⁶ De Britse onderzoekers konden geen duidelijke verklaringen geven voor de onderwijsachterstand van nieuwe groepen Oost-Europese Roma. Een lesmethode ontwikkeld voor 'Gypsy/Traveller' kinderen bleek niet geschikt voor recent naar Groot-Brittannië gemigreerde Roma kinderen uit Slowakije.⁶⁷

Een relatief nieuwe ontwikkeling in Groot-Brittannië is het doorstromen van 'Gypsy/Travellers' naar het voortgezet en hoger onderwijs. Onderzoek bracht in kaart dat bijscholing van onderwijzend personeel over de achtergrond en cultuur van 'Gypsy/Travellers' en het onderhouden van een vertrouwensband met leerlingen en ouders daarin belangrijke factoren waren.⁶⁸ Ook in onderzoek in andere EU-landen kwamen de ervaringen van hoogopgeleide Roma tijdens hun schoolcarrière aan bod.⁶⁹

Per saldo wordt er dus door beleidsmakers en anderen bijzonder veel waarde gehecht aan onderwijsparticipatie van Roma en Sinti, maar voor de geringe participatie zijn slechts heel onvolledige verklaringen gegeven. In het onderstaande wordt een koppeling gemaakt tussen onderwijsparticipatie van Roma en Sinti en bredere theoretische debatten die, zoals gezegd, geclusterd zijn in vier groepen.

Sociale segregatie en het demotiverende effect van stigmatisering

Het eerste cluster van mogelijke verklaringen heeft betrekking op de segregatie van mensen die zich langdurig (soms meerdere generaties lang) in een lage sociaaleconomische

66 T. Smith, 'Recognising difference: the Romani "Gypsy" child socialisation and education process', *British Journal of Sociology of Education* 18:2 (1997) 243-256; M. Levinson, 'Not just content, but style: Gypsy children traversing boundaries', *Research in Comparative and International Education* 3 (2008) 235-249.

67 T. Prielor & M. Payne, 'Supporting the educational development of Slovak Roma pupils in Sheffield: the Roma language and education tool (Rolet)', *Tilburg Papers in Culture Studies. Paper 151* (2015) 1-67.

68 Over het voortgezet en het hoger onderwijs onder andere S.A.E. Boot, *Promoting the social inclusion and academic progress of Gypsy, Roma and Traveller children: a secondary school case study* (Birmingham 2013) 279-281; S. Gould, 'Promoting the social inclusion and academic progress of Gypsy, Roma and Traveller children: a secondary school case study', *Educational Psychology in Practice* 33:2 (2017) 126-148; E. Mulcahy e.a., *The underrepresentation*, 55-59.

69 In Hongarije bleek de verwevenheid van het gezin met niet-Roma bepalend voor het bereiken van een hoger onderwijsniveau: M. Székelyi, G. Csepeli & A. Örkény, 'Ambitious education. The role of family, school and friends in the development of successful Romany life courses', *Studies in Ethnicity and Nationalism* 2:2 (2002) 1-22. Hoogopgeleide Griekse Roma werden onderzocht door P. Gkofa, *Greek Roma in higher education: A qualitative investigation of educational success* (Londen 2016); P. Gkofa, 'Being Roma – being Greek: academically successful Greek Romas' identity constructions', *Race Ethnicity and Education* 20:5 (2017) 624-635. Onderzoek in Spanje en Roemenië naar de wisselwerking tussen ambities tot hoger onderwijs, economische crisis en armoedeproblematiek werd gedaan door B.Á. Bereményi & S. Carrasco, 'Interrupted aspirations: research and policy on Gitano education in a time of recession, in Spain', *Intercultural Education* 26:2 (2015) 153-164; S. Piemontese, B.-Á. Bereményi & S. Carrasco, 'Diverging mobilities, converging immobility? Romanian Roma youths at the crossroad between spatial, social and educational im/mobility', *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 4:3 (2018) 29-56. Onderzoek naar hoogopgeleide Gitanos in Spanje deden J.E. Abajo & S. Carrasco, *Experiencias y trayectorias de éxito escolar gitanas y gitanos en España. Encrucijadas sobre educación, género y cambio cultural* (Madrid 2004); O. Beuchling, *Zwischen Payos und Gitanos. Eine Studie zur ethnischen Bildungsungleichheit in Spanien* (Münster 2010); C. Brüggemann, 'Romani culture'; O. Beuchling, 'Bildungsdisparitäten und Ethnizität: Zur schulischen Situation der Gitano-Minderheit in Spanien', *International Dialogues on Education* 11 (2014) 90-107.

positie bevinden. De academische discussie daarover spitst zich al decennia toe op de vraag of de uitzichtloze armoede, met name in de Afro-Amerikaanse getto's, te wijten is aan maatschappelijke omstandigheden of aan een gebrek aan motivatie bij mensen om hun leefomstandigheden te verbeteren.⁷⁰ De ernstige sociaaleconomische segregatie zoals die in de Verenigde Staten bestond, kwam in Europa niet voor, volgens socioloog Loïc Wacquant. Er waren arme volksbuurten en *banlieues* in West-Europa, maar dat waren geen etnisch homogene wijken waarin sociale stijging geheel onbereikbaar was.⁷¹ Toch zag historicus Chris Quispel in een vergelijking tussen de Robert Taylor Homes in Chicago met de Bijlmer in Amsterdam-Zuidoost grote overeenkomsten in gettovorming en segregatie, ook al waren de problemen in Chicago groter en gewelddadiger. Beide door de overheid geplande hoogbouw wijken waren geografisch gescheiden van de rest van de stad door snelwegen en een spoorlijn en etnisch vrij homogeen. De Robert Taylor Homes waren echter als gesegregeerde Afro-Amerikaanse wijk gebouwd, terwijl de segregatie in de Bijlmer niet de bedoeling was van de bouwers, en tegen de zin van het stadsbestuur ontstond.⁷² De bewoners kregen in beide gevallen een stigma vanwege het wonen op een berucht slechte plek, wat door Wacquant territoriale stigmatisering werd genoemd.⁷³

Volgens socioloog William J. Wilson ontstonden de getto's in de Amerikaanse binnensteden in de jaren zestig door het massale banenverlies na het in het slop raken van de industrie. De middenklasse trok weg en de armste Afro-Amerikanen bleven geïsoleerd achter.⁷⁴ Die manier van gettovorming was volgens sociologen János Ladányi en Iván Szélenyi geen uniek Amerikaans verschijnsel. In een Hongaars provinciestadje werd de bevolking na 1990 grotendeels werkloos vanwege de de-industrialisatie door de overgang naar een markteconomie. Etnische Hongaren en meer kansrijke Roma trokken weg en voor de achterblijvers, de armste Roma, ontstond er een onoverbrugbare kloof met de rest van de samenleving.⁷⁵

70 Bijvoorbeeld P. Moynihan, *The negro family: the case for national action* (Washington 1965); O. Lewis, 'The culture of poverty', in: G. Gmelch & W.P. Zenner (red.), *Urban life. Readings in urban anthropology*. Third edition (Prospect Heights 1996) 393-404 (oorspr. uitgave in *Scientific American* 215:4 (1966) 19-25); J.S. Coleman, *Equality and educational opportunity* (Washington 1966); W. Ryan, *Blaming the victim* (New York 1971); W.J. Wilson, *The truly disadvantaged* (Chicago 1987); L. Wacquant, 'Revisiting territories of relegation: class, ethnicity and state in the making of advanced marginality', *Urban Studies* 53:6 (2016) 1077-1088; M. Lamont, 'Addressing recognition gaps: destigmatization and the reduction of inequality', *American Sociological Review* 83:3 (2018) 419-444.

71 Wacquant, 'Revisiting territories of relegation', 1080; Lamont, 'Addressing recognition gaps', 424-425.

72 C. Quispel, '“Toekomst te huur”. Migratie, etniciteit en stigmatisering: de Robert Taylor Homes in Chicago en de Bijlmermeer in Amsterdam', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 7:1 (2010) 88-109. In de VS waren de eerste zwarte getto's in de jaren twintig ontstaan toen 'witte' organisaties van huiseigenaren, makelaars en banken Afro-Amerikaanse migranten uit het zuiden alleen toelieten tot zwarte woonwijken. Quispel, 'Toekomst te huur', 90-91.

73 L. Wacquant, 'Territorial stigmatization in the age of advanced marginality', *Thesis Eleven* 9:1 (2007) 66-77; R. Powell, 'Loïc Wacquant's "ghetto" and ethnic minority segregation in the UK: the neglected case of Gypsy-Travellers', *International Journal for Urban and Regional Research* 37:1 (2013) 115-134; L. Wacquant, T. Slater & V. Borges Pereira, 'Territorial stigmatization in action', *Environment and Planning A* 46 (2014) 1270-1280; Wacquant, 'Revisiting territories of relegation', 1082.

74 Wilson, *The truly disadvantaged*, 7-8.

75 Ladányi & Szélenyi, *Patterns of exclusion*, 7-9 en 192-195. Zie ook J. Ladányi, 'Changing forms of ethnicised poverty: reflections on Loïc Wacquant's article', *Urban Studies* 53:6 (2016) 1104-1107.

Vanuit een deplorabele situatie was het vrijwel onmogelijk om op te klimmen naar de lage middenklasse. Belangrijke reden daarvoor was volgens sociologe Michèle Lamont de *recognition gap*, het gebrek aan erkenning voor de opeenstapeling van problemen van mensen die aan de onderkant van de samenleving terecht kwamen. In de ogen van de middenklasse leefde er volgens Lamont in de getto's een categorie mensen die nergens voor deugde, bestaande uit uitkeringstrekkers die geen bijdrage leverden aan de welvaart van de maatschappij.⁷⁶

Bittnerová e.a. constateerden in 2011 dat in postcommunistisch Tsjechië Roma kinderen op het moment dat ze voor het eerst naar school gingen tot het besef kwamen dat ze tot een gestigmatiseerde groep behoorden. Voor hen was dat het eerste contact met mensen van buiten de eigen kring.⁷⁷ Zo'n confrontatie met kinderen uit een groep met een hogere maatschappelijke status ondermijnt het gevoel van eigenwaarde, toonden psychologen Colette van Laar, Belle Derks en Naomi Ellemers aan.⁷⁸ Een grotere waardering voor hun eigen etnische of culturele identiteit, met andere woorden destigmatisering, maakte dat ze zich wel openstelden voor kinderen met een hogere maatschappelijke status. Volgens Lamont is destigmatisering de manier om de *recognition gap* te overbruggen. Het ontdoen van het stigma had volgens haar maatschappelijk gezien een groter effect dan het aanmoedigen van assimilatie.⁷⁹

Als de veronderstellingen in dit cluster opgaan zou de grote sociale en geografische afstand van Roma en Sinti tot de rest van de samenleving verklaren waarom een verbetering van hun positie niet haalbaar lijkt, in hun eigen ogen en die van anderen. Stigmatisering droeg bij aan het in stand houden van die afstand. Dit betekent dat tevens moet worden gekeken naar stigmatisering en destigmatisering.

De gevolgen van een overlevingsstrategie

Het tweede cluster van mogelijke verklaringen heeft betrekking op overlevingsstrategie. Volgens Ladányi en Szelényi ontwikkelden gesegregeerde Hongaarse Roma als overlevingsstrategie grote onderlinge solidariteit.⁸⁰ Ze hielpen anderen, in de hoop dat zijzelf in nood ook geholpen zouden worden. Roma die het iets beter ging, konden daardoor moeilijk geld opzijleggen. Deze loyaliteit werkte daarom remmend op sociale stijging.

Oscar Lewis sprak in dit kader van een *culture of poverty*.⁸¹ Volgens Wilson had langdurige armoede bij mensen een effect op hun kijk op het leven en op hun instelling en gedrag, door hem aangeduid als *cultural traits*. Als voorbeelden daarvan noemde hij het rondhangen van jonge Afro-Amerikaanse mannen in de *hood*, en hiphop als een uiting

76 Lamont, 'Addressing recognition gaps', 421-425.

77 Bittnerová, Doubek & Levínská, 'Stigma ve škole', 19; E. Goffman, *Stigma. Notes on the management of spoiled identity* (Harmondsworth 1968) (oorspr. uitgave 1963), 170-173.

78 C. van Laar, B. Derks & N. Ellemers, 'Gevolgen van stigma', in: P.R. Rodrigues & J. van Donselaar (red.), *Monitor Racisme & Extremisme. Negende rapportage* (Amsterdam 2010) 181-202.

79 Lamont, 'Addressing recognition gaps', 429-430.

80 Ladányi & Szelényi, *Patterns of exclusion*, 17-18.

81 Lewis, 'The culture of poverty', 393-404.

van het uitzichtloze leven en een roep om respect in de wereld daarbuiten.⁸² De theorie was controversieel omdat het beleidsmakers en politici argumenten gaf om armoede als iemands eigen schuld te beschouwen.⁸³

Volgens de antropologen Edwin Eames en Judith Goode was een van de karakteristieken van de overlevingsstrategieën van extreem arme mensen in geïndustrialiseerde landen de relatief grote betrokkenheid in zwarte handel en criminaliteit. Vooral adolescenten probeerden bij te verdienen met diefstal, drugshandel, souteneurschap en illegale loterijen.⁸⁴ Wilson observeerde in de getto's in de Verenigde Staten dat wanneer crimineel gedrag frequent voorkwam het bij buurtbewoners geaccepteerd kon raken, vooral als zij er baat bij hadden.⁸⁵ Volgens de sociale wetenschapper Marion van San werd bij delinquente Curaçaose jongens in Nederland geldgebrek geaccepteerd als een reden voor straatroof en diefstal. Sommige Curaçaose moeders, die crimineel gedrag van hun zoon zeiden af te keuren, lieten heling van een statusverhogend merkartikel oogluikend toe. Van San zag die houding als onderdeel van de overlevingsstrategie.⁸⁶

In het beleid van de Europese Unie is er aandacht voor de structurele oorzaken van de armoede van Roma en Sinti.⁸⁷ Maar sociale wetenschappers Ryan Powell en Van Baar zien in Europa daarnaast een trend van *securitization*. De bestrijding van problemen van Roma en Sinti is volgens hen in toenemende mate gericht op handhaving en beheersbaarheid, op het bestrijden van asociaal en crimineel gedrag dat gekoppeld is aan armoede. Armoede wordt aldus gecriminaliseerd.⁸⁸ Omdat het EU-achterstandsbeleid van na 1990 niet de beloofde sociale inclusie van Roma wist te realiseren, zagen Oost-Europese populistische politici, volgens Van Baar en politicoloog Peter Vermeersch, kans om via de media het gedachtegoed te verspreiden dat Roma op raciale gronden

82 Wilson, *The truly disadvantaged*, 6-19; W.J. Wilson, 'Why both social structure and culture matter in a holistic analysis of inner-city poverty', *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 629 (2010) 200-219, 203-204. Gedurende de jaren zeventig en tachtig wilden *liberal* armoedeonderzoekers, tot afkeer van Wilson, hun vingers niet branden aan mogelijke culturele factoren die armoede in stand houden, uit vrees om *conservative* onderzoekers in de kaart te spelen. Zie ook Lamont & Small, 'How culture matters', 78.

83 Zie voor een overzicht van de kritiek op Lewis' 'culture of poverty': J. Goode & E. Eames, 'An anthropological critique of the culture of poverty', in: G. Gmelch & W.P. Zenner (red.), *Urban life. Readings in urban anthropology*. Third edition (Prospect Heights 1996) 405-417.

84 E. Eames & J. Goode, 'Coping with poverty. A cross-cultural view of the behavior of the poor', in: G. Gmelch & W.P. Zenner (red.), *Urban life. Readings in urban anthropology*. Third Edition (Prospect Heights 1996) 378-392, 391. Eames & Goode baseerden zich op een groot aantal (veld)onderzoeken in onder meer Lima, Mexico-Stad, de Verenigde Staten, Johannesburg, Singapore en Hong Kong.

85 W.J. Wilson, *When work disappears. The world of the new urban poor* (New York 1996) 67-71.

86 M. van San, *Stelen en steken. Delinquent gedrag van Curaçaose jongens in Nederland* (Amsterdam 1998) 79-80, 128 en 145-163.

87 Wilson (2010), 'Why both social structure and culture matter', 205. Wilson verwees hiervoor naar het rapport *The perception of poverty in Europe: poverty 3*, Eurobarometer (Brussel 1990). Daaruit bleek dat in twaalf Noordwest-Europese landen, waaronder Nederland, een belangrijke meerderheid structurele verklaringen gaf voor de oorzaak van armoede en werkloosheid in hun eigen land. Uit *Poverty and exclusion*, Eurobarometer (Brussel 2007) bleek dat in 27 EU-landen één vijfde van de mensen vond dat armoede te wijten was aan luiheid en gebrek aan wilskracht. 37 procent weet het aan onrechtvaardigheid in de samenleving, 20 procent aan pech en 13 procent achtte armoede een onvermijdelijk deel van vooruitgang.

88 R. Powell & H. van Baar, 'The invisibilization of anti-Roma racisms', in: H. van Baar, A. Ivasiuc & R. Kreide (red.), *The securitization of the Roma in Europe* (New York 2019) 91-113, 99-105.

‘onverbeterlijk’ waren en zich niet konden aanpassen aan de competitieve postcommunistische omstandigheden.⁸⁹

Op basis van de literatuur kan de overlevingsstrategie van mensen in langdurige armoede een obstakel vormen bij het bereiken van sociale stijging. Dat effect wordt versterkt als die overlevingsstrategie door beleidsmakers en anderen wordt geweten aan het ontbreken van motivatie om de maatschappelijke positie te verbeteren, en als armoede wordt gecriminaliseerd.

Onderwijskansen voor groepen met een lage sociaaleconomische positie

Het derde cluster gaat over onderwijskansen. Dat een lage sociaaleconomische positie een belemmerende rol speelt bij de schoolloopbaan, staat niet ter discussie. Onder meer onderwijssocioloog Jaap Dronkers wees erop dat kinderen uit een arm en laagopgeleid milieu al voordat ze naar de basisschool gaan een dermate grote achterstand hebben op kinderen met hoogopgeleide ouders, dat die nauwelijks nog in te halen is.⁹⁰ Samen met socioloog Herman van de Werfhorst toonde hij aan dat ondanks zorgen over de groeiende ongelijkheid in het onderwijs in Nederland het opleidingsniveau van de ouders een almaar duidelijker indicator werd voor het behaalde opleidingsniveau van een kind.⁹¹

Toch biedt de sociaaleconomische positie geen voldoende verklaring voor het lage onderwijsniveau van Roma en Sinti. Bij andere groepen in slechte omstandigheden verliep de sociale mobiliteit aanzienlijk sneller.⁹² Uit internationaal vergelijkend onderzoek van onderwijssocioloog Maurice Crul en antropoloog Jens Schneider bleek dat het bereikte eindniveau van migrantenkinderen voor een belangrijk deel te verklaren is uit het onderwijssysteem in een land. Vooral een jonge startleeftijd, een laat selectiemoment tussen basis- en voortgezet onderwijs en goede mogelijkheden om binnen het voortgezet onderwijs door te kunnen stromen naar een hoger niveau, hebben een gunstige invloed.⁹³

89 De term onverbeterlijk is hier een vertaling van *inadaptable* (op basis van het Tsjechische adjectief *neprizpůsobivý*). De letterlijke vertaling daarvan is ‘onaanpasbaar’, maar dat is niet gangbaar in het Nederlands. Omdat het adjectief gebruikt wordt in de betekenis van ‘niet in staat om zich aan te passen aan de – beter geachte – normen en waarden van de dominante samenleving’, heb ik voor ‘onverbeterlijk’ gekozen. H. van Baar & P. Vermeersch, ‘The limits of operational representations: ways of seeing Roma beyond the recognition-redistribution paradigm’, *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 3:4 (2017) 120-139, 128; H. van Baar, ‘From “lagging behind” to “being beneath”? The de-developmentalization of time and social order in contemporary Europe’, in: H. van Baar, A. Ivasiuc & R. Kreide (red.), *The securitization of the Roma in Europe* (New York 2019) 159-182.

90 Dronkers, ‘Sociale ongelijkheid’, 67-87. Zie ook De Rooy, *Een geschiedenis*; T. Traag & R.K.W. van der Velden, ‘Early school-leaving in the Netherlands: the role of family resources, school composition and background characteristics in early school-leaving in lower secondary education’, *Irish Educational Studies* 30:1 (2011) 45-62; K. Lek, *Teacher knows best? On the (dis)advantages of teacher judgments and test results, and how to optimally combine them* (Utrecht 2020).

91 J. Dronkers & H. van de Werfhorst, ‘Meritocratisering in schoolloopbanen in Nederland’, in: P.T. de Beer & M.A. van Pinxteren (red.), *Meritocratie: op weg naar een nieuwe klassensamenleving?* (Amsterdam 2016) 25-43.

92 J. Brands, *Die hoeft nooit meer wat te leren. Levensverhalen van academici met laaggeschoolde ouders* (Nijmegen 1992); M. Matthys, *Doorzetters. Een onderzoek naar de betekenis van de arbeidersafkomst voor de levensloop en loopbaan van universitair afgestudeerden* (Amsterdam 2010).

93 M. Crul & J. Schneider, ‘Comparative integration context theory: participation and belonging in new di-

Antropoloog John Ogbu zocht een verklaring voor een onderwijsachterstand mede in een minder positieve houding tegenover de maatschappij, zoals hij bij Afro-Amerikanen constateerde.⁹⁴ Dat gold volgens hem voor alle minderheden met een historisch gegroeid gevoel van ondergeschiktheid, door bijvoorbeeld slavernij, kolonisatie of vervolging. Zo'n minderheid kampte met statusproblemen die konden leiden tot een collectieve weerstand tegen de meerderheidscultuur.⁹⁵ Het besef te behoren tot een minderheid met een lage maatschappelijke status leidde bij een aanzienlijk deel van de Afro-Amerikanen tot de behoefte om de eigen identiteit te benadrukken, signaleerden Ogbu en antropologe Signithia Fordham. Mensen die probeerden te ontsnappen uit de lage maatschappelijke positie kregen van *peers* het verwijt dat ze zich gedroegen alsof ze wit waren, het zogenoemde *acting white*. Dat werd gezien als niet loyaal en daarom onacceptabel.⁹⁶ In de ogen van veel Afro-Amerikaanse jongeren uit de lagere sociale klasse maakte de school onderdeel uit van de wereld van de *whites*. Vanuit de eigen gemeenschap werd druk uitgeoefend om vooral *niet* goed te presteren op school, omdat succes op school gevoeld werd als ondermijnd voor het behoud van de eigen identiteit. Verzet tegen *acting white* was een rem op de schoolcarrière.⁹⁷

Volgens sociale wetenschapper Leen Sterckx kregen jongeren uit minderheidsgroepen die een hoger opleidingsniveau wisten te bereiken een vriendenkring die ook bestond uit mensen van buiten de eigen familie en groep. De intensievere vriendschappen buiten de eigen kring leidden soms tot weerstand in eigen gelederen.⁹⁸ Van Laar e.a. signaleerden dat kinderen die wel banden aanknoopten met klasgenoten uit een hoger sociaal milieu, een meer competitieve mentaliteit hadden die tot betere schoolprestaties en een hoger eindniveau leidde. Die goed presterende kinderen spoorden bovendien anderen aan om beter hun best te doen op school en ze fungeerden zodoende als rolmodel.⁹⁹

De kans op een geslaagde schoolcarrière voor een kind uit een laag sociaaleconomisch milieu is aanzienlijk kleiner dan die voor een kind met hoogopgeleide ouders. In

verse European cities', *Ethnic and Racial Studies* 33:7 (2010) 1249-1268, 1258; M. Crul, 'Is education the pathway to success? A comparison of second generation Turkish professionals in Sweden, France, Germany and the Netherlands', *European Journal of Education* 50:3 (2015) 325-339.

94 J.U. Ogbu, 'The history and status of a theoretical debate', in: J.U. Ogbu (red.), *Minority status, oppositional culture & schooling* (New York/Londen 2008) 3-28, 13.

95 J.U. Ogbu, 'Cultural problems in minority education: their interpretations and consequences - part one: theoretical background', *The Urban Review* 27:3 (1995) 189-205, 195-196.

96 S. Fordham & J.U. Ogbu, ' "Black students" school success: coping with the "burden of 'acting white' " ', *The Urban Review* 18:3 (1986) 176-206, 185-186. Fordham & Ogbu gaven een opsomming van gedrag dat hun respondenten als *acting white* karakteriseerden: '(1) speaking standard English; (2) listening to white music and white radio stations; (3) going to the opera or ballet; (4) spending a lot of time in the library studying; (5) working hard to get good grades in school; (6) getting good grades in school (those who get good grades are labeled "brainiacs"); (7) going to the Smithsonian; (8) going to a Rolling Stones concert at the Capital Center; (9) doing volunteer work; (10) going camping, hiking, or mountain climbing; (11) having cocktails or a cocktail party; (12) going to a symphony orchestra concert; (13) having a party with no music; (14) listening to classical music; (15) being on time; (16) reading and writing poetry; and (17) putting on "airs", and so forth.' Fordham & Ogbu, 'Black students', 186.

97 Fordham & Ogbu, 'Black students', 186.

98 L. Sterckx, *Trouwen met een vreemdeling: afstand en nabijheid in de relaties van 'Turken' en 'Marokkanen' in een gemengd huwelijk* (Diemen 2014) 213-215.

99 Van Laar, Derks & Ellemers, 'Gevolgen van stigma', 183-187 en 196-197.

het algemeen is de kans om door te stromen naar hoger onderwijs voor kinderen uit een laag sociaaleconomisch milieu vanaf 1960 groter geworden, maar nog altijd hebben kinderen uit hogere sociale milieus betere kansen. De kansen van Roma en Sinti kinderen zullen in het kwalitatief goede Nederlandse onderwijssysteem groter zijn dan in Tsjechië het geval is. De onderwijskansen voor Tsjechische Roma kinderen zijn aanzienlijk geslonken na de overgang van een communistisch naar een kapitalistisch systeem dat een grotere maatschappelijke ongelijkheid met zich meebracht.

Wantrouwen ten opzichte van de dominante cultuur heeft een extra negatief effect op het bereikte eindniveau van een kind. Als dat ook op blijkt te gaan voor Roma en Sinti kinderen dan zou dat betekenen dat ze zich wat schoolprestaties betreft alleen met elkaar zullen meten en niet met kinderen met een hogere maatschappelijke status. Het gericht zijn op elkaar en op de eigen etnische achtergrond leidt er mogelijk toe dat Roma en Sinti kinderen het streven naar goede schoolresultaten beschouwen als een vorm van *acting white*, wat in hun geval betekent: onderwijs is bedoeld voor *gadzje* kinderen. In de vervolghoofdstukken wordt bezien of dat klopt.

Een al dan niet zelfgekozen sociaal isolement

Een vierde cluster van mogelijke verklaringen heeft te maken met het sociale isolement. Geograaf David Sibley zag bij *'Travellers'* ofwel *'Gypsies'* in Groot-Brittannië een gereserveerde houding ten opzichte van de dominante cultuur.¹⁰⁰ Volgens Sibley hielden *'Travellers'* zich afzijdig van de rest van de maatschappij, al hadden ze er in economische zin wel contact mee. Voor de handel waren mobiliteit en bewegingsvrijheid essentieel. Overheidsmaatregelen om een rondtrekkend bestaan te belemmeren, zowel om meer controle op *'Gypsies/Travellers'* te kunnen uitoefenen als ook om hun sociaaleconomische omstandigheden te verbeteren, riepen verzet op. Pogingen tot assimilatie vanuit de overheid strandden, volgens Sibley door hun sterke gehechtheid aan het leven in groepsverband en uit angst voor verlies van hun autonomie, ook al betekende dat een leven in de marge.¹⁰¹

100 D. Sibley, *Outsiders in urban societies* (Oxford 1981) XII. Sibley noemde zijn onderzoeksgroep afwisselend *'Travellers'* en *'Gypsies'*. Hij gebruikte bij voorkeur *'Travellers'* vanwege de pejoratieve betekenis van *'Gypsy'*. Volgens Okely zijn *'Gypsies'* te onderscheiden van de Schotse en Ierse *'Tinkers'* die vergelijkbaar zijn met de woonwagenbewoners, J. Okely, 'Non-territorial culture as the rationale for the assimilation of Gypsy children', *Childhood* 4 (1997) 63-80, 63-65. Mulcahy e.a. (2017) definieerden de doelgroep als volgt: 'In the UK the term "Gypsy, Roma and Traveller" is a collective term for a number of diverse groups, primarily including: British Romany Gypsies; Travellers of Irish Heritage; Scottish Travellers; European Roma; and, those for whom travelling is an occupational choice including Bargees, Boat Dwellers, Showmen, Circus people and New Travellers. Inclusion in these groups depends not only on ethnicity and heritage but on self-identification and these terms do not exclude those who no longer live a nomadic lifestyle.' E. Mulcahy e.a., *The underrepresentation of Gypsy, Roma and Traveller pupils in higher education. A report on barriers from early years to secondary and beyond* (Londen 2017) 10. Al naargelang de doelgroep van hun onderzoek hanteerden Britse onderzoekers verschillende aanduidingen: *Gypsies* door Okely en M. Levinson, *GRT groups (Gypsy, Roma and Traveller)* door M. Myers & K. Bhopal en *Gypsy/Travellers* door C. O'Hanlon en D. Cudworth.

101 Sibley, *Outsiders*, 8-14. Sibley baseerde zijn tweedeling in een overlevings- en een vooruitgangscultuur op John Berger. Diens *Pig Earth* (1979) is een roman over *peasants* gevolgd door een Historical Afterword waarin Berger wees op het essentiële verschil in wereldbeeld tussen *peasants* en de dominante samenleving.

Ook socioloog Johannes Wernink concludeerde in de jaren vijftig op basis van zijn onderzoek onder Nederlandse woonwagengewoners, onder wie Sinti en Roma, dat zij zich terugtrokken in eigen kring en niet integreerden in de dominante cultuur. Vanuit de hoop om zich als groep te kunnen handhaven was het leven in de marginaliteit min of meer een eigen keuze, volgens Wernink. Overheidsbeleid dat zou moeten leiden tot assimilatie riep weerstand op zodra het ten koste ging van hun onafhankelijkheid.¹⁰² In de jaren negentig bevestigde sociale wetenschapper David van Ooijen dat woonwagengewoners sterk gericht waren op het in stand houden van de groep. Dat kwam in die periode voort uit de hoop dat ze in de toekomst samen het inmiddels geïdealiseerde trekkerleven weer zouden kunnen oppakken.¹⁰³ Het groepsgevoel had zich volgens Powell bij 'Gypsy-Travellers' en Roma zo sterk ontwikkeld door hun langdurige maatschappelijke positie als inferieur beschouwde buitenstaanders. Het was gaan functioneren als bescherming tegenover de druk vanuit de overheid om zich te conformeren.¹⁰⁴

Vanuit dat zelfgekozen isolement koesterden Sinti en Roma ouders volgens sociale wetenschappers Jos Overbekking, Annet Hahn en René Geerts wantrouwen tegenover school. Ze verdachten de overheid van een geheime agenda waarin het achterliggende doel van het onderwijs het vervreemden van kinderen van hun eigen cultuur was.¹⁰⁵ Mensen uit een culturele minderheid met een dergelijk afwerende houding ten opzichte van een maatschappelijk geïntegreerd bestaan hanteerden volgens psycholoog John Berry een separatiestrategie: ze hechtten waarde aan wat ze als hun eigen cultuur beschouwden en zagen niet het nut in van meer dan oppervlakkige contacten met mensen buiten de eigen groep.¹⁰⁶

Het vermoeden dat assimilatie het doel van het onderwijs was, in combinatie met het geringe belang dat Sinti en Roma ouders aan schoolkennis hechtten, vergrootte hun weerstand tegen onderwijs en leerplicht, signaleerden Overbekking e.a.¹⁰⁷ Maar vanuit de overheid gezien geldt scholing juist als een mensenrecht dat vastgelegd is in Europese verdragen.¹⁰⁸ Rechtssociologe Ashley Terlouw benadrukte dat voor Roma en Sinti kinderen het recht op scholing bijdraagt aan gelijke kansen. Uitsluiting van onderwijs hield volgens haar de achterstandspositie van achtergestelde groepen in stand.¹⁰⁹ Om te ontstijgen aan die achterstandspositie en sociale mobiliteit te verwezenlijken is

102 J.H.A. Wernink, *Woonwagengewoners. Sociologische studie van een marginale groep* (Assen 1959) 4-28.

103 D.A.Th. van Ooijen, *Je moet weg, hier komen mensen wonen* (Den Haag 1993) 20.

104 R. Powell, 'Gypsy-Travellers/Roma and social integration: childhood, habitus and the "We-I balance"', *Historical Social Research* 41:3 (2016) 134-156, 142 en 150.

105 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 141.

106 J.W. Berry, 'Immigration, acculturation, and adaptation', *Applied Psychology: An International Review* 46:1 (1997) 5-68, 9-10.

107 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 141.

108 Dat recht is vastgelegd in het Europees Sociaal Handvest van de Raad van Europa (1961) en in tal van andere geratificeerde verdragen. M. Rooker, *The international supervision of protection of Romany people in Europe* (Nijmegen 2002) 71-79.

109 A. Terlouw, 'De weg naar (het recht op) school voor Romakinderen', in: *Issues that matter. Mensenrechten, minderheden en migranten. Liber Amicorum prof. Mr. R. Fernhout* (Oisterwijk 2013) 151-166, 151-152. Volgens Artikel 26.2 van de Universele verklaring van de Rechten van de Mens is onderwijs een voorwaarde voor de volledige ontwikkeling van een mens. Zowel het recht op onderwijs als het recht op gelijke behandeling is een grondrecht.

het noodzakelijk dat ouders minder weerstand hebben tegen een meer geïntegreerde maatschappelijke positie en het belang inzien van een opleiding om dat te bereiken.

In onderzoek van Crul bleken kinderen van Turkse en Marokkaanse immigranten in Nederland in 1994 al hetzelfde onderwijsniveau te halen als autochtone jongeren met dezelfde sociaaleconomische achtergrond. Een belangrijke rol daarbij speelde de houding van de ouders ten opzichte van de Nederlandse samenleving en de hulp van oudere broers en zussen die de weg wezen in het onderwijs.¹¹⁰ In de door sociale wetenschapper Liesbeth Coenen bestudeerde gezinnen van Turkse immigranten met een zeer laag opleidingsniveau bleek het ambitieniveau van de ouders een bepalende factor voor het bereiken van een betere maatschappelijke positie voor hun kinderen.¹¹¹ Het behalen van een hoger onderwijsniveau had volgens sociale wetenschapper Sjerp Willem van der Ploeg bovendien een cumulatief effect: als kinderen van laagopgeleide ouders eenmaal doorstudeerden, moedigden ze ook hun kinderen aan dat te doen.¹¹²

Op basis van de literatuur, besproken binnen dit cluster, zou een gebrek aan stimulans door de ouders vanuit een wantrouwen ten opzichte van de samenleving kinderen tegenhouden en zouden ambitieuze ouders stijging bevorderen. De vraag blijft dan wie de overstap maakt van wantrouwen naar ambitie en waarom dat gebeurt. In de vervolghoofdstukken wordt daarnaar gekeken.

Historiografisch overzicht

In deze paragraaf wordt beschreven wat dit onderzoek toevoegt aan de literatuur. Al vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw stonden 'zigeuners', zoals ze toen in de Duitstalige landen genoemd werden, wetenschappelijk in de belangstelling. De laatste paar decennia is het aantal academische publicaties over aan Roma gerelateerde onderwerpen aanzienlijk gegroeid. Dat gebeurde met name in Oost-Europa vanwege de aandacht voor hun moeilijke maatschappelijke positie daar en omdat de EU dat benoemde als een aandachtspunt in de nieuwe EU-landen. Het aantal publicaties over Roma en Sinti is enorm; in dit overzicht worden ze geenszins allemaal genoemd. Ik heb me gericht op studies die te maken hadden met Nederland en Tsjechië en op studies over onderwijsparticipatie van Roma en Sinti. Dat betekent dat bijvoorbeeld onderzoeksvelden als migratie van Oost- naar West-Europa,¹¹³ discriminatie en *anti-Gypsyism*

110 M. Crul, *De sleutel tot succes. Over hulp, keuzes en kansen in de schoolloopbanen van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie* (Amsterdam 2000) 7, 18 en 100-102. Crul ontleende deze percentages aan de SPVA-survey 1994 (Sociale positie en voorzieningengebruik allochtonen) van het Sociaal en Cultureel Planbureau.

111 L. Coenen, 'Word niet zoals wij!' *De veranderende betekenis van onderwijs bij Turkse gezinnen in Nederland* (Amsterdam 2001) 102-113. In Tsjechië maakte de Vietnamese minderheid een vergelijkbare ontwikkeling door: A. Svobodová & E. Janská, 'Identity development among youth of Vietnamese descent in the Czech Republic', in: M.L. Seeberg & E.M. Goździak (red.), *Contested childhoods: growing up in migrancy*. IMISCOE Research Series (Heidelberg/Berlijn 2016) 121-137.

112 Van der Ploeg, *The expansion*, 23-24.

113 Onder andere E. Sobotka, 'Romani migration in the 1990s: perspectives on dynamic, interpretation and policy', *Romani Studies* 13:2 (2003) 79-121; S. Piemontese (red.), *'Roma migrants' in five European countries*. Po-

in het algemeen,¹¹⁴ stigmatisering en identiteit¹¹⁵ als ook Roma vertegenwoordiging in beleid en politiek in Oost-Europa¹¹⁶ buiten beschouwing zijn gelaten. In de hier volgende

licy contexts and national integration strategies. Life Long Learning/RedHNET (Brussel 2013); T. Magazzini & S. Piemontese, ‘“Roma” migration in the EU: the case of Spain between “new” and “old” minorities’, *Migrant Letters* 13:2 (2016) 228-241; Y. Matras & D.V. Leggio, *Open borders, unlocked cultures. Romanian Roma migrants in Western Europe* (Londen/New York 2017); S. Müller, *Roma in Serbia and the situation of Romani returnees from Western Europe* (Bonn 2018).

114 Zie hiervoor onder meer K.A. Postma, *Changing prejudice in Hungary. A study on the collapse of state socialism and its impact on prejudice against Gypsies and Jews* (Groningen 1996); M. Stewart (red.), *The Gypsy ‘menace’: Populism and the new anti-Gypsy politics* (Londen 2012); V. Ljubic e.a., ‘Romaphobia among Serbian and Dutch adolescents: the role of perceived threat, nationalistic feelings, and integrative orientations’, *International Journal of Psychology* 48:3 (2013) 352-362; S. Tosi Cambini & G. Beluschi Fabeni, ‘Antiziganisms. Ethnographic engagements in Europe’, *ANUAC. Journal of the Italian Society of Cultural Anthropology* 6:1 (2017) 99-117; K. Bhopal, ‘Not white enough’, in: K. Bhopal, *White privilege. The myth of a post-racial society* (Bristol 2018) 29-46.

115 Bijvoorbeeld C. Weninger & J.P. Williams, ‘Cultural representations of minorities in Hungarian textbooks’, *Pedagogy, Culture and Society* 13:2 (2005) 159-180; V. Munk, ‘Play to me Gypsy! How Roma stars’ image change in Hungarian media’, in: K. Kallioniemi e.a. (red.), *History of stardom reconsidered* (Turku 2007) 84-89; A. Imre & A. Tremlett, ‘Reality TV without class: the postsocialist anti-celebrity docusoap’, in: H. Wood & B. Skeggs (red.), *Reality television and class* (Basingstoke 2011) 88-103; I. Busch, ‘Wanderleben revisited: “Zigeuner“-Mythos und Repräsentation von Roma im National Geographic Magazin’, in: S. Peritore & F. Reuter (red.), *Insenierung des Fremden. Fotografische Darstellung von Sinti und Roma im Kontext der historischen Bildforschung* (Heidelberg 2011) 223-258; S. Chaudhuri-Brill, ‘We are no longer real’: discourses on Roma identity and authenticity in the Czech Republic (Massachusetts 2012); J. Richardson & R. O’Neill, ‘“Stamp on the camps”: the social construction of Gypsies and Travellers in media and political debate’, in: J. Richardson & A. Ryder (red.), *Gypsies and Travellers. Empowerment and inclusion in British society* (Bristol 2012) 169-186; A. Tremlett, ‘Why must Roma minorities always be seen on the stage and never in the audience? Children’s opinions of reality Roma TV’, in: T. Havens, A. Imre & K. Lustyik (red.), *Entertaining the new Europe: popular television in socialist and postsocialist Eastern Europe* (Londen 2012) 111-122; A. Tremlett, ‘“Here are the Gypsies!” The importance of self-representations and how to question prominent images of Gypsy minorities’, *Ethnic and Racial Studies* 36:11 (2013) 1706-1725; J. Dunajev, ‘Bad Gypsies’ and ‘good Roma’: constructing ethnic and political identities through education in Russia and Hungary (Oregon 2014); L. Strausz, ‘Producing prejudice: the rhetoric of discourses in and around current films on Roma-Hungarian interethnic relations’, *Romani Studies* 24:1 (2014) 1-24; A. Marković, ‘So that we look more Gypsy’: strategic performances and ambivalent discourses of Romani brass for the world music scene’, *Ethnomusicology Forum* 24:2 (2015) 260-285; M.R. Covert, *Notorious but invisible: how Romani media portrayals invalidate Romani identity and existence in mainstream society* (Atlanta 2016); R. Crețan & R. Powell, ‘The power of group stigmatization: wealthy Roma, urban space and strategies of defence in post-socialist Romania’, *International Journal of Urban and Regional Research* 42:3 (2018) 423-441; S.S. Rucker-Chang, ‘African-American and Romani filmic representation and the “post” of post-civil rights and post-EU expansion’, *Critical Romani Studies* 1:1 (2018) 132-148; J. Tumbas, ‘Countering persecution, misconceptions, and nationalism: Roma identity and contemporary activist art’, in: A. Stojnić, C. Stalpaert & M. Gržinić (red.), *Shift-shaping corporealities in contemporary performing arts* (Basingstoke 2018) 103-127; R. Mladenova, ‘Questioning “Gypsy”-themed films and their technology of truth production’, in: I. Cortés Gómez & M. End, *Dimensions of anti-Gypsyism in Europe* (Brussel 2019) 29-43.

116 Onder andere E. Marushiakova & V. Popov, ‘The Roma – a nation without a state? Historical background and contemporary tendencies’, *Orientwissenschaftliche Hefte* 14, *Mitteilungen des SFB ‘Differenz und Integration’* 6 (2004) 71-100; P. Vermeersch, *The Romani movement: minority politics and ethnic mobilization in contemporary Central Europe* (New York/Oxford 2006); T. Marx, ‘“Roma-Elite” and the problem of re-presentation’, *Blickpunkte. Tsiganologische Mitteilungen* 6:1 (2010) 11-21; A. Kóczé & M. Rövid, ‘Pro-Roma global civil society: acting for, with or instead of Roma?’, in: M. Kaldor & H.L. Moore, *Global civil society: ten years of critical reflection* (Gordonsville 2012) 110-122. Speciaal aan dit onderwerp gewijd was de *Roma Rights. Journal of the European Roma Rights Centre* 2012. *Challenges of Representation: Voices on Roma Politics, Power and Participation* (Budapest 2012). Daarin de artikelen: A. Kóczé, ‘Depletion of social capital: shrinking civil society involvement of Roma’, 19-26; T. Hrustić, ‘The trends in the participation of Romani candidates in elections in

paragraaf worden de voor dit onderzoek relevante wetenschappelijke publicaties over Roma en Sinti thematisch besproken.

De voorgeschiedenis: 1400-1945

De mate waarin historisch bronnenonderzoek voorhanden is in Nederland en Tsjechië wisselt sterk per periode. In Nederland is meer dan in Tsjechië bronnenonderzoek verricht naar Roma van de vijftiende tot halverwege de twintigste eeuw. Over de periode na de Tweede Wereldoorlog is in vergelijking weer meer onderzoek verricht naar Roma in het communistische Tsjechoslowakije en in Tsjechië na de val van de Muur. Omdat een groot deel van de Tsjechische Roma oorspronkelijk uit Slowakije afkomstig is en omdat de geschiedenis van dat land grotendeels overeenkomt met die van Tsjechië, wordt ook Slowakije in dit overzicht en in hoofdstuk twee en drie meegenomen.

Voor het reconstrueren van de geschiedenis van Roma en Sinti is de historicus aangewezen op bronnen die door 'niet-zigeuners' over hen geschreven zijn. In de eerste eeuwen van hun verblijf vond men vrijwel alleen zaken van justitiële, administratieve of beleidsmatige aard het waard om te noteren. De schrijvers ervan waren meestal in dienst van de overheid met vaak als expliciete taak om 'zigeuners' te vervolgen, uitgezonderd de opstellers van kerkelijke bronnen, zoals doop- en huwelijksregisters. Een navrant winstpunt van justitiële verhoren is dat dat zo ongeveer de enige bronnen zijn waarin 'zigeuners' geciteerd werden en dus zelf aan het woord kwamen, zij het dat die uitingen vaak verre van vrijwillig tot stand gekomen waren.¹¹⁷

Het historisch archiefonderzoek in Tsjechië en Slowakije naar '*cigani*' vanaf hun komst in de late Middeleeuwen ligt nog voor een groot deel braak. Hun geschiedenis komt onder meer aan bod in het algemene overzichtswerk van historicus David Crowe, *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia* uit 1995.¹¹⁸ Vooral de vroege bronnen over de eerste aanwezigheid behoeven nader onderzoek.¹¹⁹

Het uitgebreide archiefonderzoek naar dergelijke bronnen van rechtshistoricus Olav van Kappen voor zijn *Geschiedenis der Zigeuners in Nederland. De ontwikkeling van de rechtspositie der Heidens of Egyptenaren in de Noordelijke Nederlanden (1420-±1750)* uit

Slovakia', 39-47; C.M. Pajic, 'Mechanisms to improve the political participation of Roma in Central and Eastern Europe', 27-38; I. Rostas, 'Roma participation', 3-7; M. Rövid, 'Options of Roma political participation and representation', 9-17. Zie ook T. Marx, *Zigeunerulturen im Wandel: Über Roma-/Zigeunereliten in Bulgarien und Mazedonien* (Bielefeld 2015).

117 U.F. Opfermann, '*Seye kein Zigeuner, sondern kayserliche Cornet: Sinti in 17. und 18. Jahrhundert. Eine Untersuchung anhand archivalischer Quellen*' (Berlin 2007) 29-30. Opfermann beschreef op basis van kerkelijke administratie het sociale, economische en culturele leven van alledag van Sinti in de zeventiende en achttiende eeuw in Duitsland.

118 Zie ook het uitgebreide bibliografische overzicht in A. Fraser, *The Gypsies*. Second edition (Oxford/Cambridge USA 1995). Hierin maakte Fraser geen melding van studies die in het bijzonder over de geschiedenis van 'zigeuners' op het grondgebied van Tsjechië of Slowakije gaan.

119 Volgens Crowe, *A history*, 32, is het omstreden of er in de eerste helft van de veertiende eeuw '*cigani*' als ambachtslieden rond kastelen in Slowakije werkten. Zie E. Davidová, 'The Gypsies in Czechoslovakia', *Journal of the Gypsy Lore Society* 49:3 (1970) 84-97, 88, die verwijst naar onderzoek hiernaar van Matúš Pajdušák in 1923.

1965 is bijzonder in Europa.¹²⁰ Alleen in Frankrijk is, rond diezelfde tijd, vergelijkbaar bronnenonderzoek gedaan naar de periode van de eerste binnenkomst.¹²¹ Ondanks de appreciatie voor de hoeveelheid bronnen die Van Kappen ontsloten heeft, kwam er kritiek op zijn stellingname. 'Heidens' zouden afgeleden zijn tot het plegen van zware criminaliteit waardoor zij steeds harder optreden door de overheid zouden hebben uitgelokt. Met zijn uitgangspunt dat rassenvermenging van 'heidens' met 'allerlei zwervende elementen van kwaad allooï' tot degeneratie leidde, steunde Van Kappen op de erfbiologische Duitse traditie waarop ook de nazi-rassenleer gebaseerd was.¹²²

Sociaal-historicus Leo Lucassen koos in 1990 een tegenovergesteld perspectief in *'En men noemde hen zigeuners'. De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944*. Naar zijn overtuiging was het vooral de nomadische leefstijl die door de eeuwen heen tot repressief beleid en tot vervolging leidde. In navolging van sociaal-historicus Dik van Arkel wees hij op de ontwikkeling van stigmatiseren en vervolgens terroriseren tot discriminant, het proces waarin omstanders gedwongen worden in die stigmatisering een reden te zien om mee te doen aan discriminatie en vervolging.¹²³ Volgens Lucassen gingen mensen die als uitschot werden behandeld zich als zodanig gedragen en ontwikkelden ze een eigen subcultuur. Toen het stereotype van 'zigeuners' als parasieten en werkschuwe mensen werd bevestigd door negatieve voorbeelden, leidde dat tot een *selffulfilling prophecy*.¹²⁴

De genocide op Roma en Sinti in de Tweede Wereldoorlog is in zowel Nederland als Tsjechië goed gedocumenteerd. Hun geschiedenis tijdens de nazibezetting in Nederland werd als eerste beschreven door historicus Ben Sijes in 1979, samen met vijf doctoraalstudenten, in *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*.¹²⁵ Over de vervolging van Roma

120 Van Kappen, emeritus-hoogleraar Rechtsgeschiedenis in Nijmegen, veranderde later zijn naam in Moorman van Kappen. De basis voor Van Kappens archiefonderzoek was gelegd door J. Dirks, *Geschiedkundige Onderzoekingen aangaande het verblijf der Heidens of Egyptiërs in de Noordelijke Nederlanden* (Utrecht 1850). Dirks steunde op zijn beurt op reeds bestaande deelonderzoeken naar provincies.

121 Bijvoorbeeld H. Dubled, 'Les Incursions des Tsiganes en Alsace du XVe au XVIIIe siècle', *Études tsiganes* (1961) 1-11; F. de Vaux de Foletier, *Mille ans d'histoire des Tsiganes* (Paris 1970). Voor een overzicht van archiefonderzoek in verschillende landen: Opfermann, 'Seye kein Zigeuner', 15-22.

122 Van Kappen, *Geschiedenis*, 7; Lucassen, *'En men noemde hen zigeuners'*, 23-24 en noot 19, 241; Opfermann, 'Seye kein Zigeuner', 21-22. Zie over de invloed van Robert Ritters meningsvorming over rassenvermenging bij 'zigeuners' op de vervolging van Roma en Sinti: W. Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner. Zigeuners als studieobject tijdens de Verlichting, de Romantiek en het Nazisme* (Utrecht 1995) 202-207; W. Willems, *Van wie is de geschiedenis? Bekentenissen van een biograaf* (Amsterdam 2013) 53.

123 D. van Arkel, *The drawing of the mark of Cain. A socio-historical analysis of the growth of anti-Jewish stereotypes* (Amsterdam 2009) 188-191; Lucassen, *'En men noemde hen zigeuners'*, 230-231; C. Quispel, *Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat. De geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa* (Hilversum 2015) 259.

124 Lucassen, *'En men noemde hen zigeuners'*, 226-236; L. Lucassen, 'Stigmatisering, minderheidsvorming en etniciteit. De geschiedenis van zigeuners in Nederland sedert de achttiende eeuw', *Migrantenstudies* 6:4 (1990) 2-18; L. Lucassen, 'A blind spot: migratory and travelling groups in Western European historiography', *International Review of Social History* 2 (1993) 209-235; L. Lucassen, 'Eternal vagrants? State formation, migration and travelling groups in Western-Europe, 1350-1914', in: L. Lucassen, W. Willems & A. Cottaar, *Gypsies and other itinerant groups* (Houndsmills 1998) 55-73.

125 Die vijf doctoraalstudenten zijn Th.M. de Graaf, A. Kloosterman, J.F.A. van Loenen, G.J. van Setten en A.L. Visser. Voor Sijes' onderzoek zijn ook interviews afgenomen met Sinti en Roma, die bewaard worden in het NIOD, gearchiveerd onder 263b *Zigeuners*. De eerste getuigenissen van oorlogservaringen van Sinti publiceerde journalist J. Beckers, *Ik ben Zigeuner. Me hum Sinthu. Gesprekken met Zigeuners over de vervolging in*

in Tsjechoslowakije begon historicus Ctibor Nečas te publiceren vanaf begin jaren tachtig, met als belangrijkste werk *Českoslovenští Romové v letech 1938-1945* uit 1994.¹²⁶ Naar beide auteurs verwees Michael Zimmermann in 1996 in zijn *Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische 'Lösung der Zigeunerfrage'* dat beschouwd wordt als het standaardwerk over de oorlogsgeschiedenis van Roma en Sinti in heel Europa. Zimmermann besteedde daarin ruim aandacht aan onderzoek van de Duitse eugeneticus en *Kriminalbiolog* Robert Ritter naar niet-sedentair levende groepen, in de eerste plaats 'zigeuners', in opdracht van het *Reichsgesundheitsamt* in 1936, en aan de vervolging die daaruit voortvloeide.¹²⁷

De naoorlogse geschiedenis: 1945-1990

Een historisch overzicht van Tsjechische en Slowaakse Roma in de naoorlogse periode is voornamelijk geschreven in overzichtswerken over heel Oost-Europa, zoals onder meer dat van bovengenoemde Crowe.¹²⁸ Historica Věra Sokolová spitte zich in 2008 in uitgebreid bronnenonderzoek toe op de totstandkoming van het communistisch beleid

de periode '40-'45 en de jaren daarna (Den Haag 1980). Ook Lucassen, *'En men noemde hen zigeuners'*, 210-236, besteedde aandacht aan 'zigeunerbeleid', deportatie en vernietiging in de periode 1940-1944. Het hoofdstuk over Roma en Sinti binnen het SOTO-onderzoek (Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang, in opdracht van het eerste kabinet-Kok in 1998), over de kille bejegening van de oorlogsgetroffenen na terugkeer uit de kampen en de onderduik, verzorgden P. Öfner & M. Rooker, 'Van schooien om brood tot het eisen van respect. De naoorlogse behandeling van Roma en Sinti', in: H. Piersma (red.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam 2001) 71-100. Zie ook: H.A.J. van Rens, *De vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg* (Amsterdam 2013) 255-277.
 126 Vijf jaar later volgde C. Nečas, *The Holocaust of Czech Roma* (Praag 1999). De impact die een groeiende herdenkingscultuur met name rond het Tsjechische concentratiekamp Lety u Pisku had op een nieuw Roma zelfbewustzijn werd onderzocht door H.J.M. van Baar, *The European Roma. Minority representations, memory, and the limits of transnational governmentality* (Amsterdam 2011). Zie ook M. Pape, *A nikdo vám nebude věřit: dokument o koncentračním táboře Lety u Pisku* (Praag 1997); P. Polansky, *Těžké mlčení: Svědectví teh, kteří pežili Lety* (Praag 1998); H. Danielová, D. Zajoncová & J. Haragal'ová (red.), *Paměti romských žen (Kořeny I)* (Brno 2001); L. Radonić, "People of freedom and unlimited movement": representations of Roma in post-communist memorial museums', *Social Inclusion* 3:5 (2015) 64-77.

127 Zie over Ritters onderzoek onder meer Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 191-285; Zimmermann, *Rassenutopie*, met name in hoofdstuk acht: 'Das Eingreifen der Wissenschaft', 127-138; Willems, *Van wie is de geschiedenis*, 46-60 en 68-71. Zie over de genocide op Roma en Sinti ook M. Zimmermann, 'Die nationalsozialistische Zigeunerverfolgung in Ost- und Südosteuropa – ein Überblick', in: F. Fischer von Weikersthal e.a., *Der nationalsozialistische Genocid an den Roma Osteuropas. Geschichte und künstlerische Verarbeitung* (Keulen/Weimar/Wenen 2008), 3-28.; J. Bársony & Á. Daróczy, *Pharrajimos. The fate of the Roma during the Holocaust* (New York/Boedapest 2008).

128 Specifiek over Tsjechoslowaakse Roma in de communistische tijd: O. Ulč, 'The case of the Gypsies in Czechoslovakia', *Soviet Studies* 20:4 (1969) 421-443; W. Guy, 'Ways of Looking at Roms: The Case of Czechoslovakia', in: F. Rehfisch, *Gypsies, Tinkers and other Travellers* (London 1975) 201-229; O. Ulč, 'Gypsies in Czechoslovakia: a case of unfinished integration', *East European Politics & Societies* 2:2 (1988) 306-332; D.J. Kostelancik, 'The Gypsies of Czechoslovakia: political and ideological considerations in the development of policy', *Studies in Comparative Communism* 22:4 (1989) 307-321; W. Guy, 'The Czech lands and Slovakia: another false dawn?', in: W. Guy (red.), *Between past and future. The Roma of Central and Eastern Europe* (Hertfordshire 2001) 285-323; Z. Barany, 'Politics and the Roma in state-socialist Eastern Europe', *Communist and Post-Communist Studies* 33 (2000) 421-437. Barany biedt met *The East European Gypsies*, net zoals Crowe, een geschiedenis van de Oost-Europese Roma in de twintigste eeuw. Hij onderzocht het beleid gericht op Roma in Oost-Europa en de gevolgen ervan, op het gebied van huisvesting, onderwijs, werkgelegenheid en minderhedenstatus, vanaf het interbellum tot en met het jaar 2000.

voor Roma in Tsjechoslowakije en hoe dat in de praktijk voor hen uitpakte.¹²⁹ Een voorbeeld daarvan is de gedwongen sterilisatie van Roma vrouwen vanaf de jaren zeventig.¹³⁰

In Nederland is er vanaf 1945 nauwelijks specifiek onderzoek verricht naar de Sinti en Roma die in woonwagens leefden. Bijvoorbeeld Wernink besloot 'Zigeuners' buiten beschouwing te laten vanwege hun geringe aantal en hun afwijkend karakter.¹³¹ Sociaalpedagoog Krishnedath Sietaram onderzocht in 1969 de zorgwekkende onderwijssituatie van het woonwagenkind. Daarin volstond hij met het benoemen van 'zigeuners' als een kleine groep woonwagenbewoners met een uitheemse oorsprong en een eigen taal, maar in zijn onderzoek splitste hij zijn bevindingen niet uit. Alleen Overbekking e.a. deden maandenlang veldonderzoek op vier woonwagenkampen voor *Nederlandse Zigeuners, en burgermaatschappij: een eeuwigdurend schaakspel* uit 1987.¹³² Ze belichtten overheidsbeleid en de uitwerking daarvan op het gebied van de woonsituatie, onderwijs, werk en inkomen en gezondheid. De toen gangbare term 'Nederlandse Zigeuners' geeft aan dat ze geen onderscheid maakten tussen Sinti en Roma.

Het beleid rond de 'buitenlandse zigeuners', later de Generaal-pardon Roma genoemd, werd voor hedendaagse begrippen uitgebreid onderzocht. Naast een door verschillende ministeries gelaste beleidsevaluatie onderzochten historicus Wim Willems en Lucassen dat beleid vanuit een niet-overheidsstandpunt.¹³³ In 1999 werd in Nederland het doelgroepenbeleid afgeschaft en daarom was er vanaf toen vanuit de overheid geen geormerkt geld meer voor onderzoek naar Roma en Sinti.¹³⁴

129 V. Sokolová, *Cultural politics*.

130 C. Cahn, *Sovereignty, autonomy and right. Human rights law and the international effort to seek justice for Romani women coercively sterilized in the Czech and Slovak Republics* (Oisterwijk 2013); S. Marks, 'The Romani minority, coercive sterilization, and languages of denial in the Czech Lands', *History Workshop Journal* 84 (2017) 128-148; V. Shmidt, 'The forced sterilization of Roma women between the 1970s and the 1980s. The rise of eugenic socialism', in: V. Shmidt (red.), *The politics of disability in interwar and socialist Czechoslovakia. Segregating in the name of the nation* (Amsterdam 2019) 177-202.

131 Wernink, *Woonwagenbewoners*, 1. Ook S. Khonraad, *Woonwagenbewoners. Burgers in de risicomaatschappij* (Utrecht 2000), 18, liet Roma en Sinti als aparte culturele gemeenschap buiten beschouwing. Van Ooijen noemde de 'zigeuner' in 1993 weliswaar een lid van een eigen volk met een eigen taal en cultuurgemeenschap, maar bracht ze slechts ter sprake 'voor zover hij zich door het benutten van een woonwagen in woonvorm van andere burgers onderscheidt.' Van Ooijen, *Je moet weg*, 33. S. van der Poel maakte evenmin onderscheid in 'De vulkanische relatie tussen overheid en woonwagenbewoners', *Tijdschrift voor Criminologie* 40: 3 (1998) 234-255. En ook Cottaar deed dat niet in *Kooplui, kermisklanten en andere woonwagenbewoners*.

132 Overbekking, Hahn & Geerts verrichtten dit onderzoek in opdracht van het toenmalige Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Zie voor de geschiedenis van de vooroorlogse Sinti en Roma ook het deel over Nederlandse 'zigeuners' in P. Hovens & R. Dahler (red.), *Zigeuners in Nederland. Cultuur, geschiedenis en beleid* (Nijmegen/Rijswijk 1988), 113-228.

133 W. Willems & L. Lucassen, *Ongewenste vreemdelingen. Buitenlandse zigeuners en de Nederlandse overheid* (Den Haag 1990). Dit onderzoek, een initiatief van emeritus-hoogleraar Volkenrecht Herman Meijers, voormalig bestuurslid van de Vereniging Lau Mazirel, werd gesubsidieerd door het Landelijk Bureau Racisme Bestrijding en de Wetenschapswinkel van de rijksuniversiteit Leiden. Het bedoelde evaluatierapport op last van de overheid is W.J.M. Waelen e.a., *Buitenlandse zigeuners: een evaluatie van het gevoerde overheidsbeleid* (Nijmegen 1990). Zie ook: H. Meijers, H. Poeth & B. de Rooij, 'Rechtsproblemen van buitenlandse zigeuners' en P. Bos, 'Naar school gaan is (te) leren: zigeuneronderwijs in Lelystad', beide hoofdstukken in: P. Hovens & R. Dahler (red.), *Zigeuners in Nederland. Cultuur, geschiedenis en beleid. Sociaal Antropologische Cahiers XXII* (Nijmegen/Rijswijk 1988) resp. 283-351 en 353-384.

134 Een uitzondering daarop vormde het onderzoek van H. Sollie e.a., *Aanpak multi-problematiek bij gezinnen met een Roma-achtergrond. Een kennisfundament voor professionals* (Den Haag 2013). Dit onderzoek van

Tziganologisch onderzoek

Het onderzoek naar taal, herkomst, etniciteit en cultuur van Roma en Sinti door professionele en amateurwetenschappers wordt het tziganologisch onderzoek genoemd.¹³⁵ Binnen het eerste onderzoek naar ras en raskenmerken dat vanaf het midden van de achttiende eeuw in West-Europa op gang kwam, werd geen speciale aandacht aan 'zigeuners' besteed. De grondlegger van dat onderzoek, Petrus Camper, kwam op grond van lijkontleding tot de conclusie dat mensen met welke huidskleur dan ook onder de huid hetzelfde waren.¹³⁶ Maar hoewel in de rassenindeling van Immanuel Kant het hindoeïstische ras er één van de vier was, fungeerden 'zigeuners' niet als onderzoeksobject. De reden daarvoor was hoogstwaarschijnlijk dat ze al voor 1750 verjaagd of gedood waren.¹³⁷

Willems toonde in 1995 aan hoe het vooral negatieve beeld van 'zigeuners' van vóór de achttiende eeuw kon evolueren tot een stigma.¹³⁸ De typering van karakteristieken en eigenschappen van 'zigeuners' door cultuurhistoricus Heinrich Grellmann in 1783 bleken van grote invloed op de beeldvorming.¹³⁹ Grellmann droeg als een van de eersten taalkundig bewijs aan voor de Indiase oorsprong van 'zigeuners'.¹⁴⁰ Van Baar beaamde in 2011 dat het tziganologisch onderzoek vanaf de late achttiende eeuw stigmatisering en racisme hadden verdiept. Maar tegelijkertijd, zo concludeerde hij, droeg de opkomst van *Romani studies* bij aan het vormen en veranderen van de beeldvorming over Roma en aan het begin van een zelfbewustwordingsproces.¹⁴¹

Al in de communistische tijd bestond er in Tsjechoslowakije een tziganologische on-

de Politieacademie concentreerde zich op de aanpak van Roma probleemgezinnen in een aantal gemeenten, met als voornaamste aandachtspunten veiligheid en handhaving.

135 Willems, *Van wie is de geschiedenis*, 72-73. Onderzoek in deze stroming, mede vanuit een (historisch-) linguïstische invalshoek: I. Hancock, *The Pariah Syndrome. An account of Gypsy slavery and persecution* (Michigan 1987); P. Bakker, 'Romani in Europe', in: G. Extra & D. Gorter (red.), *The other languages of Europe: demographic, sociolinguistic, and educational perspectives* (Cleveland 2001) 293-313; Y. Matras, *Romani: A linguistic introduction* (Cambridge 2002); Y. Matras, *I met lucky people: the story of the Romani Gypsies* (Londen 2014); Z. Bodnárová, *Vend Romani: a grammatical description and sociolinguistic situation of the so-called Vend dialects of Romani* (Praag 2015). The Gypsy Lore Society, opgericht in 1888, is een nog altijd belangrijke publicatiebron voor tziganologisch onderzoek.

136 D. Hondius, *Blackness in Western Europe. Racial patterns of paternalism and exclusion* (Londen/New York 2014) 168.

137 Ibidem, 172-173. Er blijken, bij navraag, geen anatomische resten van 'heidens' te zijn, of verwijzingen naar anatomisch onderzoek in die tijd, in de belangrijkste historische collecties in Nederland: het Vrolijk Museum AMC, het Rijksmuseum Boerhaave, het Anatomisch museum van het LUMC en het Gronings Universiteitsmuseum.

138 Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 291-297.

139 Grellmann gold tot na Tweede Wereldoorlog in encyclopedieën als autoriteit, zie W. Willems & L. Lucassen, 'Beeldvorming over zigeuners in Nederlandse encyclopedieën (1724-1984) en hun wetenschappelijke bronnen', in: P. Hovens & R. Dahler (red.), *Zigeuners in Nederland. Cultuur, geschiedenis en beleid* (Nijmegen/Rijswijk 1988) 5-52; Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 23-90. Die karakteristieken zijn ook terug te vinden in onderzoek naar vooroordelen en stereotypen in postcommunistisch Tsjechië, zie Weinerová, 'Anti-Gypsyism', 211-221.

140 Daarvan had Grellmann net niet de primeur. Linguïst Johann Rüdiger uit Leipzig beweerde dat een jaar eerder, in 1782, in het artikel 'Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien'.

141 Y. Matras, 'Johann Rüdiger and the study of Romani in 18th century Germany', *Journal of the Gypsy Lore Society* 9:1 (1999) 89-116; Van Baar, *The European Roma*, 98 en 147-148.

derzoekstraditie.¹⁴² Na 1990 volgde in Tsjechië een nieuwe bloeiperiode. Volgens indologe Milena Hübschmannová was een voorwaarde voor de emancipatie van de Roma de herontdekking van hun etnische cultuur, de taal en het moeilijk grijpbare maar doorslaggevend concept van *romipen*, het wezen van het 'zigeuner'-zijn met verwijzingen naar hun Indiase afkomst.¹⁴³ In reactie daarop begon vanaf eind jaren negentig een meer functionalistisch en individualistisch paradigma het onderzoek naar Tsjechische Roma te domineren. Cultureel antropologen uit Plzeň deden in veldonderzoek in Roma gemeenschappen de observatie dat die opgedeeld waren in allerlei coterieën van verwanten die vijandig tegenover elkaar stonden en elkaar als onrein en inferieur bestempelden. Ook binnen dit paradigma echter zochten de onderzoekers naar verklaringen hiervoor in de oriëntaalse herkomst.¹⁴⁴

Willems ageerde tegen dat type onderzoek omdat het in zijn ogen juist de stereotypen bevestigde en dus emancipatie in de weg stond. Tziganologisch onderzoek vond volgens hem plaats in een eigen niche in de wetenschap zonder gebruik te maken van kennis uit andere disciplines.¹⁴⁵ Samen met Lucassen en Cottaar achtte hij het 'zigeurnervolk' niet zo duidelijk afgebakend dat het onderzoek naar taal en cultuur rechtvaardigde. In de voorgaande eeuwen werden volgens hen allerlei rondtrekkende groepen als 'zigeuners' aangemerkt die het bijbehorende stigma opgeplakt kregen.¹⁴⁶ Een dergelijk label kon leiden tot de ontwikkeling van etniciteit: mensen kregen het gevoel aangepaard anders te zijn en begonnen daarop die manier van leven en de symbolen die eraan vastzaten te cultiveren en vervolgens te internaliseren.¹⁴⁷ Om die reden betwistten zij de binnen *Romani studies* onaantastbare status van de Indiase oorsprong.¹⁴⁸ Inmiddels is echter in een reeks DNA-onderzoeken vastgesteld dat Roma en Sinti unieke genetische mutaties gemeen hebben met Indiërs.¹⁴⁹

142 Etnologe Eva Davidová pleitte voor meer aandacht voor de historische achtergrond van de sociale achterstand van Roma en de rol van hun cultuur daarin. Davidová, 'The Gypsies' (1970) 84-97 en (1971) 40-54. Ze reageerde daarmee op partijideoloog Jaroslav Sus, die stelde dat assimilatie de enige oplossing was voor het inlopen van die achterstand in *Cikanská otázka v ČSSR* (Praha 1961) 53-54. Zie Sokolová, *Cultural politics*, 129; Crowe, *A history*, 58-59; Barany, *The East European Gypsies*, 115.

143 M. Hübschmannová, *Šaj pes dokaveres. Můžeme se domluvit* (Olomouc 2002). Zie Doubek, Levínská & Bittnerová, 'Roma', 141.

144 Bijvoorbeeld M. Jakoubek, *Romové – konec (ne)jednoho mýtu* (Praag 2004). Zie Doubek, Levínská & Bittnerová, 'Roma as the others', 141-142. Antropoloog Maurits Eycken verrichtte moeizaam verlopemd veldonderzoek onder de Vlachsische Roma in Tsjechië voor *Roma-zigeuners. Overleven in een industriële samenleving* (Leuven/Voorburg 2006).

145 Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 297-301.

146 Behalve de mensen die zichzelf tot die etnische groep vinden horen, werden volgens Lucassen, Willems en Cottaar in Nederland ook woonwagenbewoners daaronder geschaard, in Frankrijk de *nomades, ambulants, bohémiens* en *romanichals*, in Duitsland de *Landfahrer* en de *Jenischen* en in Zweden de *tattare*. L. Lucassen, W. Willems & A. Cottaar, 'Introduction', in: L. Lucassen, W. Willems & A. Cottaar, *Gypsies and other itinerant groups* (Houndsmills 1998) 1-13, 2; Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 287-294; Van Baar, *The European Roma*, 88.

147 L. Lucassen, 'The clink of the hammer was heard from daybreak till dawn: Gypsy occupations in Western Europe (nineteenth-twentieth centuries)', in: L. Lucassen, W. Willems & A. Cottaar, *Gypsies and other itinerant groups* (Houndsmills 1998) 153-173, 171.

148 Lucassen, Willems & Cottaar, 'Introduction', 5-8; Willems, *Van wie is de geschiedenis*, 72-84.

149 P. Bakker, 'Romani genetic linguistics and genetics: results, prospects and problems', *Romani studies*

Onderzoek naar Roma in Nederland en Tsjechië van 1990 tot 2020

Gedurende de jaren negentig begon het onderzoek naar Roma in Oost-Europa een grote vlucht te nemen. Het verbeteren van de slechte sociaaleconomische en mensenrechtelijke situatie van Roma speelde een rol in de onderhandelingen met de EU over het naderende lidmaatschap van Oost-Europese landen. Onderzoek moest daar meer inzicht in verschaffen. Na de toetreding werden EU-landen met een Roma-minderheid verplicht te rapporteren over hun leefomstandigheden.¹⁵⁰ Dat geschiedde op basis van onderzoek naar Roma, in tal van onderzoeksvelden, in verschillende EU-landen en ook daarbuiten, ter ontwikkeling en evaluatie van beleid.¹⁵¹ Gezien het internationale belang en karakter van het onderzoek wordt veel onderzoek naar Roma in Oost-Europa in het Engels gepubliceerd. Literatuur in het Tsjechisch is vrijwel altijd voorzien van een abstract en/of een samenvatting in het Engels. Als bleek dat er relevantie met mijn onderzoek bestond, heb ik dat deel uit die literatuur laten vertalen.

Een belangrijk onderzoeksveld waarin gedurende de afgelopen twee decennia onderzoek naar Roma in Tsjechië plaatsvond, had betrekking op hun leefomstandigheden. Dat gold bijvoorbeeld voor twee recente onderzoeken over de zorgelijke situatie van de Tsjechische Roma, van socioloog Karel Čada in 2015 en antropoloog Laco Toušek e.a. in 2018.¹⁵² Voor beide studies verzamelden een keur aan onderzoekers data over Roma in de sociaal geïsoleerde woonoorden, op grond van interviews en observaties. Deze onderzoeken samen leverden een voor zover mogelijk redelijk compleet beeld op van

22:2 (2012) 91-111. Bakker toetste linguïstisch onderzoek naar het Romanen aan DNA-onderzoeken naar Roma en Sinti. Berekningen daarin over hoe lang geleden een algemene voorouder van alle Roma en Sinti uit India weggetrokken zou zijn, variëren tussen 1.500 en 1.000 jaar. De Vlachische subgroep is vanaf 500 jaar geleden te onderscheiden en de Sinti met een iets ruimere marge tussen de 600 en 425 jaar. Bakker, 'Romani genetic linguistics', 95 en 103-106. Zie ook I. Mendizabal e.a., 'Reconstructing the population history of European Romani from genome-wide data', *Current Biology* 22:24 (2012) 2342-2349; interview O. Lao (13.09.2016); <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0960982212012602> (geraadpleegd op 21.12.2020).

150 In december 1997, op de Europese top in Luxemburg, werd besloten om de onderhandelingen tot EU-lidmaatschap te openen met Hongarije, Tsjechië, Polen, Slovenië, Estland en, als enig West-Europees land, Cyprus. Ook Roemenië, Bulgarije, Slowakije, Letland en Litouwen werden kandidaat-lid, maar nog niet rijp genoeg geacht voor onderhandelingen. 'EU begint uitbreiding met zes landen', *Trouw* (13.12.1997). Zie over Roma in de Oost-Europese landen in de periode rond de toetreding tot de EU: A. Pusca (red.), *Eastern European Roma in the EU. Mobility, discrimination, solutions* (New York/Londen/Amsterdam 2012).

151 Zie over de beleidsgerichtheid van onderzoek naar Roma onder andere H. van Baar, 'Socio-economic mobility and neo-liberal governmentality in post-socialist Europe: activation and the dehumanisation of the Roma', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 38 (2012) 1289-1304; M. Surdu, 'Case studies on Roma-related discourse', in: M. Surdu, *Those who count. Expert practices of Roma classification* (Boedapest 2015) 175-221; R. Powell & J. Lever, 'Europe's perennial "outsiders": a processual approach to Roma stigmatization and ghettoization', *Current Sociology* 65:5 (2017) 680-699; P. Vermeersch, 'The plight', 225-236; I. Rostas, 'Policies towards Roma in the Czech Republic, Hungary, and Romania', in I. Rostas, *A task for Sisyphus. Why Europe's Roma policies fail* (Boedapest 2019) 97-145.

152 K. Čada (red.), *Analysis of socially excluded localities in the Czech Republic* (Praag 2015); Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', gepubliceerd in *Demografie* (2018), een uitgave van het Tsjechische Bureau voor de Statistiek. Zie ook: T. Hrustić, 'Usury among the Slovak Roma: notes on relations between lenders and borrowers in a segregated taboris', in: M. Brazzabeni, M.I. Cunha & M. Fotta (red.), *Gypsy economy – Romani livelihoods and notions of worth in the 21st century* (New York/Oxford 2005) 31-48; J. Hurlle e.a., 'Socially excluded localities revisited', *Geografie* 121:4 (2016) 544-565.

huisvesting en grootte van gezinnen, werk (of het gebrek daaraan) en gezinsinkomen, onderwijsniveau, voorzieningen en veiligheid en delinquentie. Ook werd onderzoek verricht naar racisme en *anti-Gypsyism* in Tsjechië, met name naar aanleiding van grote anti-Roma demonstraties tussen 2008 en 2014.¹⁵³

Roma en Sinti eisten de afgelopen decennia een grotere rol op bij het maken van beleid. In Nederland gebeurde dat op kleine schaal, bijvoorbeeld op het gebied van het standplaatsenbeleid op de woonwagenvelden, waar onderzoek naar werd gedaan.¹⁵⁴ In Tsjechië werd de ontwikkeling onderzocht dat Roma daar in activistenbewegingen, politieke partijen en ngo's beter vertegenwoordigd zijn dan ooit tevoren, al hield dat niet per se in dat hun invloed op het ontwikkelen en implementeren van beleid groot was.¹⁵⁵

Toegevoegde inzichten

Met dit onderzoek wil ik een aantal inzichten toevoegen aan de literatuur. Allereerst maak ik een vergelijking tussen Nederland en Tsjechië. Dat heeft meerwaarde juist omdat dit landen zijn met een geheel andere geschiedenis waar Roma en Sinti desondanks in een min of meer vergelijkbare marginaliteit leven. Het meeste vergelijkende onderzoek tot dusver spitste zich toe op verschillen tussen Oost-Europese landen. In dit geval gaat het juist om een vergelijking tussen Nederland als voorbeeld van een West-Europees land en Tsjechië als Oost-Europees postcommunistisch land. Dat maakt zowel overeenkomsten als verschillen in factoren die van invloed zijn op de beperkt gebleven sociale mobiliteit van Roma en Sinti in beide landen van belang. Meer specifiek, wanneer het gaat om onderzoek naar schoolprestaties en maatschappelijke stijging, dan voegt dit onderzoek aan de hierboven besproken studies een vergelijking toe van structurele en culturele factoren die ertoe konden leiden dat de onderwijsparticipatie, ondanks de grote historische en maatschappelijke verschillen, in beide landen nog altijd zo beperkt gebleven is.

Ten tweede bied ik met de biografische interviews, met een nadruk op de schoolervaringen, inzicht in het eigen perspectief van Roma en Sinti op wat de structurele en culturele factoren waren die meespeelden in het wel of niet slagen in het onderwijs en een maatschappelijk geïntegreerde loopbaan. Door te kiezen voor een beredeneerde selectie van respondenten is dat perspectief breed en veelzijdig. Andere onderzoeken

153 G. Albert, 'Anti-Gypsyism and the extreme-right in the Czech Republic 2008-2011', in: M. Stewart (red.), *The Gypsy 'menace'. Populism and the new anti-Gypsy politics* (Londen 2012) 137-165; K. Čada, 'Social exclusion of the Roma and Czech society', in: M. Stewart (red.), *The Gypsy 'menace'. Populism and the new anti-Gypsy politics* (Londen 2012) 67-79; P. Hušek & K. Tvrda, 'The collective singularity of anti-racist actors: a case study of the Roma minority in the Czech Republic', *Ethnic and Racial Studies* 39:1 (2016) 49-67; G. Albert, 'Hate crimes and anti-Gypsyism in the Czech Republic', in: I. Cortés Gómez & M. End (red.), *Dimensions of anti-Gypsyism in Europe* (Brussel 2019) 150-161.

154 L. Huijbers, 'Het woonwagenveld in Nederland vanuit mensenrechtenlijk perspectief', *Nederlands Tijdschrift voor de Mensenrechten/NJCM-Bulletin* 40:4 (2015) 387-417; R. van Zutphen e.a., *Woonwagenveldner zoekt standplaats. Een onderzoek naar de betrouwbaarheid van de overheid voor woonwagenveldbewoners*, Nationale Ombudsman (Den Haag 2017).

155 P. Vermeersch, 'Ethnic minority identity and movement politics: the case of the Roma in the Czech Republic and Slovakia', *Ethnic and Racial Studies* 26:5 (2003) 879-901.

met interviews over de attitudes ten opzichte van het onderwijs beperkten zich tot één categorie aan mensen, bijvoorbeeld alleen hoogopgeleiden, of tot één of een paar locaties, bijvoorbeeld op één of een paar scholen of op enkele sociaal geïsoleerde woonwijken. Door te kiezen voor een selectie van respondenten in twee uiteenlopende landen met een min of meer gelijke verdeling over mannen en vrouwen, hoog- en laagopgeleid, gevarieerd in leeftijd en verdeeld over de verschillende groepen Roma en Sinti in beide landen doet dit onderzoek recht aan individuele verschillen tussen mensen en aan de heterogeniteit van de doelgroep.

Een derde toevoeging is dat dit om een historische studie gaat over ontwikkelingen in de tijdspanne van 1950 tot 2020. De meeste bovengenoemde studies waarin sprake is van interviews en het perspectief van Roma en Sinti zelf, richtten zich op de (toenmalige) huidige situatie. Door te kiezen voor respondenten met verschillende leeftijden en ook te vragen naar ervaringen van ouders en kinderen gaat het in dit onderzoek juist om de veranderingen in de waarde die Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië hechten aan onderwijs als middel tot sociale stijging in de periode van de afgelopen zeventig jaar.

Bronnen en methode

Biografische interviews als bron

De belangrijkste bron voor dit onderzoek zijn 51 biografische diepte-interviews met een beredeneerde selectie aan respondenten die de voor Roma en Sinti belangrijkste historische ontwikkelingen van de afgelopen zeventig jaar representeren. Daarnaast zijn er, zoals in een volgende paragraaf wordt beschreven, 37 uitgebreide achtergrondgesprekken gevoerd met sleutelfiguren. In navolging van sociale wetenschapper Leen Sterckx die voor haar onderzoek 28 gemengd gehuwde paren interviewde, zocht ik naar een zo divers mogelijke groep respondenten. Juist uit de variatie in de verzameling geïnterviewden, in twee landen, en de overeenkomsten en verschillen die daardoor aan de oppervlakte kwamen, kwam extrapolatie van de resultaten naar een grotere groep voort.¹⁵⁶

Het is belangrijk om te benadrukken dat het bij de interviews niet ging om een steekproef maar, zoals gezegd, om een beredeneerde selectie. Bij Oral History gaat het nooit om een steekproef. De tijd heeft immers al een selectie gemaakt. Mensen met een slechte gezondheid en waaghalzen sterven mogelijk voor dat ze ooit geïnterviewd kunnen worden. De bereidheid om aan een onderzoek mee te werken, en lang en uitgebreid met een onderzoeker te willen spreken, wordt beïnvloed door onder meer klasse en opleiding, alsmede door de gevoeligheid van het onderwerp.¹⁵⁷ Dit zijn standaard

¹⁵⁶ Sterckx, *Trouwen met een vreemdeling*, 20.

¹⁵⁷ B. Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995) 23; D.G. Hondius, *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945* (Den Haag 1999) 373-376; Sterckx, *Trouwen met een vreemdeling*, 22-23; S. Leydesdorff, *De leegte achter ons laten. Een geschiedenis van de vrouwen van Srebrenica* (Amsterdam 2008) 37.

observaties wanneer het gaat om Oral History. Het feit dat objecten van onderzoek een stem krijgen via Oral History, weegt op tegen de onvermijdelijke selectiviteit van de methode. Mijn onderzoeksbenadering is vergelijkbaar met bijvoorbeeld die van historica Nadia Bouras, die voor haar dissertatie 42 diepte-interviews heeft afgenomen met sleutelfiguren uit de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap, met die van historica Dienke Hondius, die 88 gemengd gehuwde paren interviewde, historica Barbara Henkes die 37 diepte-interviews afnam met Duitse dienstbodes in Nederland, of historica Selma Leydesdorff, die 90 interviews deed met Amsterdamse Joodse Holocaust overlevenden, om enkele voorbeelden te noemen.¹⁵⁸ Net zoals in die gevallen is het niet zo dat de respondenten 'de' Sinti en Roma gemeenschappen in Nederland of Tsjechië vertegenwoordigen. Het gaat om een selectie van mensen die enerzijds (lang) met mij wilden praten en die anderzijds een visie hadden op het centrale onderwerp van dit onderzoek. Logischerwijs zit er een bias in de verhalen die de respondenten mij vertelden: het is hun visie op het onderwijs en hoe zij zich hun schooltijd (wilden) herinneren en vertellen. Die visie en herinnering werden beïnvloed door wat er na kwam. Die bias geldt, logischerwijs, eveneens voor andere bronnen: de overheidspublicaties en het ngo-materiaal presenteren de visies van overheid of ngo.

Het vinden van zo'n groot aantal Roma en Sinti, die bereid waren om mee te werken aan een biografisch interview, was een tijdrovend proces dat veel geduld en vasthoudendheid vereiste. De animo was in het algemeen niet groot omdat zij doorgaans enige achterdocht koesterden tegenover wetenschappelijk onderzoek. De tijd die het vergde om vertrouwen te winnen is onderzoekers zelden gegeven. Daarom kwamen tot nog toe met name in Nederland Roma en Sinti maar spaarzaam in onderzoeken zelf aan het woord. Het aantal interviews met de doelgroep is dan vaak beperkt, en vooral zogenoemde sleutelinformanten komen aan het woord, zoals bijvoorbeeld gemeente- of leerplichtambtenaren of leraren.¹⁵⁹

Die 51 interviews zijn er meer dan het aantal waarnaar ik oorspronkelijk streefde. Mijn uitgangspunt was om veertig interviews te doen, verspreid over de verschillende groepen Roma en Sinti in beide landen. Van de twintig interviews in Nederland en twintig in Tsjechië diende er een onderverdeling te zijn in tien vrouwen en tien mannen, van wie de helft hoogopgeleid en de helft laagopgeleid. Als definitie van hoogopgeleid gold het diploma van het middelbaar onderwijs, zowel algemeen vormend als middelbaar beroepsonderwijs. In Tsjechië is dat een diploma van het secundair onderwijs, in

158 N. Bouras, *Het land van herkomst. Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Hilversum 2012) 22-25; Sterckx, *Trouwen met een vreemdeling*, 20; Hondius, *Gemengde huwelijken*, 372-379; Henkes, *Heimat*, 22-24; S. Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987) 30-34.

159 Tot de geïnterviewden voor de vier *Monitors Sociale Inclusie* van 2013 tot en met 2018 behoorden naast professionals ook Roma en Sinti zelf. Dat was tevens het geval in Rodrigues & Matelski, *Monitor Racisme & Extremrechts: Roma en Sinti*. In de *OWRS Monitors* voor primair en voortgezet onderwijs (Den Bosch 2001, 2012, 2014, 2015 en 2016), door R. Timmermans, werden scholen met een populatie van kinderen van woonwaggebouwers, Sinti en Roma gevolgd. In die *Monitors* signaleerden leerkrachten en schooldirecteuren ontwikkelingen en trends. In Van der Veen e.a., *Roma en schoolverzuim*, kwamen zowel Roma ouders als meisjes zelf aan het woord over schoolverzuim. De onderzoekers gaven aan dat het bereid vinden tot een interview van meisjes die vaak verzuimden moeizaam verliep.

Nederland is dat mbo-3 of havo en hoger. Die diploma's zijn goed met elkaar vergelijkbaar en bieden een relatief gunstige startpositie op de arbeidsmarkt. In drie gevallen hadden Nederlandse respondenten niet in eigenlijke zin een mbo-diploma maar heb ik ze in verband met hun werkervaring en het doen van bedrijfscurssussen op mbo-niveau toch bij de hoogopgeleiden ingedeeld.¹⁶⁰ Die vijf hoog- en vijf laagopgeleide mannen en vrouwen in beide landen zijn vervolgens ingedeeld in vaste leeftijdscategorieën: twee tussen de twintig en de veertig jaar, twee tussen de veertig en de zestig en één ouder dan zestig. De oudere respondenten in Tsjechië hadden nog in de communistische tijd op school gezeten en die in Nederland hadden nog met hun ouders rondgetrokken. In Nederland woont een deel van hen op een woonwagenkamp en in Tsjechië een deel in sociaal geïsoleerde arme Roma buurten.

Er zijn uiteindelijk dus elf interviews meer afgenomen en iets meer vrouwen dan mannen zijn geïnterviewd. Een paar keer bleek iemand tijdens het interview toch in een categorie te vallen waarin al voorzien was. In Nederland ging het in twee gevallen om twee mensen uit hetzelfde gezin en in Tsjechië in vier gevallen om een echtpaar. Zij werden afzonderlijk geïnterviewd. Omdat ieder interview over de eigen jeugd ging en hoe ze daarop terugkeken, achtte ik dat niet als een bezwaar.¹⁶¹ Een paar interviews kon ik niet als geheel afgerond beschouwen. In die gevallen werden twee vergelijkbare incomplete interviews gerekend voor één hele. Het lukte niet altijd om alle vragen te stellen. Soms was het niet mogelijk om in alle rust, één op één, in de eigen omgeving een gesprek te organiseren. Vooral in Tsjechië liepen soms familieleden en burens af en aan of werden er kennissen gebeld om te komen. Ook werd daar de tafel geregeld vol gezet met eten en dranken: 'Kom, eet en drink nog wat!' Niet zelden bemoeiden die mensen zich met de antwoorden of gaven er een uitgebreide persoonlijke toelichting op. Die uitweidingen leken ter plekke ver van mijn onderwerp af te dwalen en soms be kroop mij een licht gevoel van wanhoop. Maar achteraf, bij het uitwerken, bleken die onverwachte wendingen lang niet altijd nadelig voor het interview. De omstanders leverden vaak waardevolle toevoegingen. En een aantal keer kreeg ik zo een interessant levensverhaal cadeau.

De nadruk binnen de interviews lag op de schooltijd. Dat betekende dat ik van de respondenten vroeg om herinneringen op te halen aan hun jeugd. Een groot deel van hen moest daarvoor ver teruggaan in de tijd. Historicus Lynn Abrams wees er in haar *Oral History Theory* op dat de manier waarop mensen zich iets uit het verleden herinneren in de loop der tijd onvermijdelijk gekleurd wordt door hun levenservaring. Een veranderde tijdgeest is er eveneens op van invloed.¹⁶² Bijvoorbeeld in het onderzoek van Leydesdorff over het Joodse proletariaat in Amsterdam van voor de oorlog bleken haar respondenten hun leven van toen, hoe arm het ook was, te idealiseren juist omdat het

160 Sara (1957) NH-3; Gisela (1978) NH-6; Juliano (1981) NH-10.

161 In Nederland zijn Miloš (1947) NL-4 en Dragana (1977) NL-3 vader en dochter en Ilona (1969) NL-6 en Johanna (1995) NL-7 moeder en dochter. In Tsjechië zijn Milada (1972) TH-5 en František (1972) TL-3 een echtpaar en ook Luboš (1977) TL-4 en Hana (1982) TL-5, Radek (1980) TL-8 en Michaela (1981) TL-7 en Tomáš (1985) TL-10 en Eva (1996) TL-11.

162 L. Abrams, *Oral history theory* (Londen 2010) 6-7 en 48.

Tabel 2. De respondenten
Verdeling over hoog- en laagopgeleiden, leeftijdscategorieën en landen

	Hoogopgeleiden		Laagopgeleiden		Totaal
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	
<i>Tsjechië</i>					
20-40 jaar	2	3	3	3	11
40-60 jaar	2	5	2	3	12
Boven de 60	1	1	1	1	4
Subtotaal	5	9	6	7	27
<i>Nederland</i>					
20-40 jaar	2	4	2	4	12
40-60-jaar	2	2	2	2	8
Boven de 60	1	1	1	1	4
Subtotaal	5	7	5	7	24
Totaal generaal	10	16	11	14	51

door de Holocaust was weggevaagd.¹⁶³ Ook in dit onderzoek speelde soms de neiging om te romantiseren een rol. Dat was bijvoorbeeld het geval in Nederland bij mensen die in hun jeugd nog rondtrokken en in Tsjechië over de communistische tijd. Volgens Abrams moet er rekening gehouden worden met een eventuele eigen agenda van de respondent.¹⁶⁴ Verder hangen herinneringen aan de schoolopleiding nauw samen met de maatschappelijke positie die iemand later bereikt heeft. Iemand die dankzij een opleiding een goede baan bemachtigd heeft, zal zijn of haar herinneringen anders inkleuren dan iemand bij wie de naschoolse carrière op niets is uitgelopen. Herinneringen zijn aldus in de loop van iemands leven aan verandering onderhevig. Om ze op waarde te kunnen schatten was het van belang, zoals Abrams aangeeft, om in de analyse duidelijk aan te geven vanuit welke context een respondent op een ervaring terugkeek.

De herinneringen van de respondenten verwijzen voor een deel naar historische gebeurtenissen waarvan de belangrijkste de Tweede Wereldoorlog en de ineenstorting van het communistische regime zijn. Zo'n collectieve herinnering heeft voor de geïnterviewde een andere functie dan een autobiografische herinnering. Bij herinneringen aan historische gebeurtenissen hebben mensen volgens socioloog Maurice Halbwachs de neiging om zich te voegen naar de algemene lezing van het verleden binnen de groep. Dat versterkt het groepsgevoel en daarom zal zo'n eensluitende versie uitein-

163 S. Leydesdorff, 'Nostalgie als droom en werkelijkheid: mondelinge geschiedenis en de overlevering van het amsterdamse joodse proletariaat', *Raster* 36 (1985) 154-173, 159-160. Zie ook: L. Niethammer, *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis, die Praxis der 'Oral History'* (Frankfurt 1980).

164 Abrams, *Oral history theory*, 48-50.

delijk overleven als dé herinnering.¹⁶⁵ In het geval van nostalgie naar een bepaalde tijd kan men elkaar in die eensgezindheid nog eens versterken.¹⁶⁶ Daarnaast kan een collectieve herinnering een verwijzing inhouden naar een waardeoordeel van de groep. Dat waardeoordeel is bijvoorbeeld af te leiden uit de momenten waarop mensen die deel uitmaken van een duidelijk afgebakende sociale groep zoals Roma en Sinti in een gesprek switchen van 'ik' naar 'wij' in uitlatingen als: 'Zo doen wij dat eenmaal'. Mits op waarde geschat kan een collectieve herinnering een bron zijn van waardevolle informatie. Sociaal-historica Marlou Schrover zei daarover in het kader van interviews met woonwagenbewoners:

Collective memory is a mirror of contemporary social relationships rather than a reflection of the past.¹⁶⁷

Volgens Van Baar, zich afzettende tegen eerdere auteurs, is het niet zo dat Roma collectief hun verleden negeren, vanuit een overlevingsstrategie. Hij beschreef de ontwikkeling dat hun geschiedenis een plaats kreeg toebedeeld in die van de Europese samenlevingen. Het collectieve geheugen werd gevoed door het grote aantal initiatieven voor het aanbrengen van gedenktekens (vooral ter herdenking van het oorlogsleed) en het schrijven van nieuwe geschiedenissen, gebruikmakend van nieuwe bronnen, waaronder interviews.¹⁶⁸

Hoogopgeleide respondenten, die in het algemeen een groter besef hadden van de impact die onderwijs op hun leven heeft gehad, hadden een bewuster beeld van hun ervaringen op school. Een enkele vraag bracht al tal van herinneringen terug. Maar vooral bij de iets oudere laagopgeleide geïnterviewden bleek hun schooltijd diep weggezakt in het verleden omdat bij hen het onderwijs een verwaarloosbare rol in hun leven speelde. Met concreet vragen en doorvragen kwamen herinneringen aan hun schoolleven weer boven. In sommige gevallen vond ik het moeilijk om het antwoord te geloven, bijvoorbeeld bij een bewering dat achterstelling van Roma in de communistische tijd niet voorkwam. Dan voelde ik me vrij om door te vragen en te refereren aan andere ervaringen, al was ik me ervan bewust dat het stellen van vragen een sturende werking heeft.

De match tussen geïnterviewde en interviewer heeft effect op de inhoud van het vraaggesprek. Het uiteindelijke materiaal is dan ook op te vatten als een coproductie waarin beiden verantwoordelijkheid dragen voor de inhoud. In de enigszins onnatuurlijke interviewsituatie zal een respondent taxeren welk antwoord en hoe uitgebreid passend en interessant gevonden wordt. En naarmate geïnterviewden zich meer op hun gemak voelen, zullen ze zich meer blootgeven en minder bezorgd zijn dat iets tegen hen

165 M. Halbwachs, *On collective memory*. Edited, translated, and with an introduction by L.A. Coser. (Chicago/Londen 1992) 23-24. Halbwachs muntte de term 'het collectieve geheugen' in 1925. Zie ook Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 21-57; Henkes, *Heimat*, 19; Abrams, *Oral history theory*, 95-96.

166 Leydesdorff, *De mensen en de woorden* (Amsterdam 2004), 207; Brands, *Die hoeft nooit meer wat te leren*, 28; A. Ramdas, *De papegaai, de stier en de klimmende bougainvillea* (Amsterdam 1992) 16.

167 M. Schrover, 'Memory and identity of Dutch caravan dwellers', *Oral History. Popular Memory* 18:1 (1990) 41-43, 43.

168 Van Baar, *The European Roma*, 271-291.

gebruikt kan worden.¹⁶⁹ De persoonlijkheid van de interviewer is, naast diens klasse, gender, geloof, leeftijd en etniciteit dan ook een belangrijke factor. Volgens socioloog Pierre Bourdieu oefen je onvermijdelijk invloed uit op het gesprek en de antwoorden door de manier waarop je jezelf presenteert, hoe je het onderwerp van je onderzoek introduceert en door iemand aan te moedigen of af te remmen.¹⁷⁰ Een andere interviewer schept een andere sfeer en krijgt andere antwoorden. In dit onderzoek zijn alle interviews door mij zelf gedaan, dus de invloed van de persoonlijkheid van de interviewer was in elk gesprek dezelfde. Het feit dat ik een witte, Nederlandse vrouw ben, zonder een Sinti of Roma achtergrond, tussen de vijftig en de zestig jaar, met een academische scholing en een ruime journalistieke ervaring, zal invloed hebben gehad op de antwoorden die de respondenten mij gaven. Ze zullen hun antwoorden wellicht aangepast hebben aan wat zij dachten dat ik van hen wilde horen. In Tsjechië was daarnaast van belang dat ik een actieve herinnering aan de communistische tijd heb en het land al meermalen had bezocht in het kader van een groot aantal achtergrondreportages voor Radio 1 in Oost-Europa.

De interviews voor dit onderzoek zijn grotendeels digitaal vastgelegd en vormen nu op hun beurt een bron die voor andere onderzoekers te gebruiken is. Dit creëren van nieuwe kennisbronnen is precies waarin Oral history zich volgens Abrams onderscheidt van andere vormen van geschiedwetenschap.¹⁷¹ De subjectieve ervaring voegt een ander perspectief toe aan de overheersende versie van een historische gebeurtenis of ontwikkeling.¹⁷² In het geval van Roma en Sinti gaat het verder dan dat. Zelf hebben zij geen historische intellectuele elite en tot voor kort zelfs geen geletterde traditie. Oral history is voorsnog de enige manier om hun kant van het verhaal vast te leggen.

Van bijna elk *face-to-face* interview is een geluidsopname gemaakt, ook als het geen respondent betrof maar een intermediair of deskundige. In Tsjechië was dat nooit een probleem, al haperde tweemaal het opnameapparaat. In Nederland werden twee keer mensen bij het zien van de bescheiden apparatuur zo argwanend dat ik een opname achterwege heb gelaten en aantekeningen heb gemaakt.

De respondenten

Om respondenten te vinden die wilden meewerken aan een interview waren een goed netwerk en een betrouwbare introductie van onschatbaar belang. Aanvankelijk heb ik gebruik gemaakt van de sneeuwbalmethode door aan bestaande contacten te vragen of ze contactpersonen of kandidaten wisten. Die methode werkte vooral goed bij het vinden van de hoogopgeleiden, omdat zij het vaak een interessant thema vonden. Toen de sneeuwbalmethode stokte, ben ik gestructureerd gaan zoeken naar profielen waarin

169 Brands, *Die hoeft nooit meer wat te leren*, 27-28; S. Leydesdorff, *Sasha Pechersky. Holocaust hero, Sobibor resistance leader, and hostage of history* (New York/Londen 2017) 4; Abrams, *Oral history theory*, 60.

170 P. Bourdieu, 'Understanding', in: P. Bourdieu e.a., *The weight of the world. Social suffering in contemporary society* (Cambridge 1999) 607-626, 608-609; Abrams, *Oral history theory*, 10 en 54.

171 Abrams, *Oral history theory*, 16.

172 Ibidem, 21 en 34.

nog niet voorzien was. Daarbij moest ik er rekening mee houden dat de aard van de interviewvragen vereiste dat kandidaten in staat waren om op hun eigen leven te reflecteren, wat een bepaalde mate van intelligentie vergt. Dat criterium is gepoogd subtiel over te brengen aan de bemiddelaars voor laagopgeleide informanten voor zover die er zelf niet al bewust op selecteerden.

Respondenten in dit onderzoek zijn niet betaald. Wel zorgde ik ervoor altijd een kleine attentie bij me te hebben, bloemen of iets lekkers en in Tsjechië een presentje dat met Nederland te maken had. Eén respondente vroeg mij of ik soms over haar rug geld verdiende en haar kon ik geruststellen dat dat niet het geval was.¹⁷³

Voor het vinden van de respondenten en de interviews in Tsjechië is het land vier keer bezocht. Net zoals eerdere journalistieke reizen naar Oost-Europa, ondernam ik deze reizen met mijn man, journalist Paul Öfner. Dat was niet alleen omdat het autorijden naar alle uithoeken van Tsjechië in mijn eentje heel zwaar geweest zou zijn, in combinatie met het regelen en doen van de interviews en het uitwerken van de eerste indrukken. Bijkomend voordeel was dat hij een grote kennis van de onderzoeksgroep heeft en de Vlachische variant van het Romanes spreekt.

Een zeer vruchtbare ingang tot vooral hoogopgeleide Roma vormde Ruben Pellar uit Praag. Door zijn introductie bij een conferentie over het Romanes boorde ik een compleet netwerk aan. Daar waren hoogopgeleide Tsjechische Roma met verschillende achtergronden uit het hele land vertegenwoordigd. Door de band opgebouwd tijdens die conferentiedag waren zij uiterst benaderbaar.¹⁷⁴ Voor laagopgeleiden in Tsjechië was het een kwestie van de lange adem. Tsjechische collega-onderzoekers bleken zuinig te zijn op hun respondenten. Hoewel ze open waren in het geven van informatie, waren ze niet bereid hun adressenboekje te delen.¹⁷⁵ Via verschillende connecties kwam ik steeds dichterbij contactpersonen die mij uiteindelijk introduceerden bij de juiste mensen. Vanwege de aanwezigheid van een bekende tussenpersoon praatten die zonder merkbare terughoudendheid. In twee gevallen lieten zij weten dat het hen goed deed om in te gaan op het verzoek van de ngo-medewerker die veel voor hen betekend had. Het gaf ze de kans om iets terug te doen en nu eens niet in de positie te hoeven verkeren om dankbaar te moeten zijn. Bovendien, zeiden ze, had nooit eerder iemand belangstelling getoond voor hun levenservaring.¹⁷⁶

Angéla Kóczé, specialiste in Romani Studies, merkte op dat bij de Oost-Europese Roma juist de meest achtergestelde groepen niet bereikt werden door de belangrijkste ngo's. Alleen de kleinere ngo's werkten op *grassroots level* voor de allerarmste Roma.¹⁷⁷ Vanwege de noodzaak om in het Engels te communiceren heb ik vooral contact gehad met grotere ngo's. De Roma die daar om hulp aanklopten waren mensen die in staat waren om een hulpvraag te formuleren. De echt behoeftigen in Tsjechië die van de hand

173 Carolien (1982) NL-1, 1.

174 Deze conferentie vond plaats in het kader van Het Europees Handvest voor regionale talen of talen van minderheden, op 11-12 oktober 2014 in Rokycany.

175 Interview D. Doubek (14.02.2014); interview D. Moree (08.10.2014).

176 Jakub (1960) TL-12, 1; Agáta (1970) TH-14, 8.

177 Kóczé, 'Depletion', 19-24.

Kaart 1. Verdeling Tsjechische respondenten over de regio's*

* De Tsjechische respondenten komen uit de volgende steden: Praag, Lovosice, Hradec Kralové, Nové Město nad Metují, Ostrava, Karviná, Brno, České Budějovice, Písek en Jihlava.

in de tand leven zijn niet in staat om enig toekomstperspectief voor zich te zien. Daarom hebben de grotere hulpinstanties minder persoonlijk contact met de mensen die in echt ernstige armoede leven en werden die dus niet voorgesteld om geïnterviewd te worden. Die mensen komen in dit onderzoek dus niet aan het woord.¹⁷⁸

In Nederland bleek het ondanks het voordeel van het Nederlands vooral bij Sinti moeilijker om contact te leggen en de argwaan weg te nemen. Het woord onderzoek alleen al riep meestal afwerende reacties op, want wat waren ze in het verleden met al die onderzoeken opgeschoten? Net zoals in Tsjechië waren hier hoogopgeleide respondenten toeschietelijker dan laagopgeleide.

Ook in Nederland had ik tussenpersonen nodig, mensen die al eerder het vertrouwen gewonnen hadden. Ik maakte dankbaar gebruik van het netwerk van Öfner, die van 1977 tot 1983 intermediair was voor de Generaal-pardon Roma in Lelystad, en dat van Marcia Rooker die van 1986 tot 1992 coördinator was van de Stichting, later Vereniging Lau Mazirel. Een advertentie in de nieuwsbrief van OWRS, de Landelijke ondersteuning Onderwijs aan Woonwagen-, Roma- en Sintikinderen, leverde eveneens een paar waardevolle contacten op. Daarnaast zocht ik via tussenpersonen. Vooral bij het vinden van laagopgeleide mannen in Nederland werd mijn geduld en uithoudingsvermogen danig op de proef gesteld.

¹⁷⁸ Leydesdorff merkte op dat ook de allerarmsten van het vooroorlogse Joodse proletariaat niet bereikt werden door zowel het Joodse sociale werk en de zionistische beweging als ook niet door de socialistische beweging. Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 265.

Kaart 2. Verdeling van Nederlandse respondenten per provincie

Om het vertrouwen te winnen en de kans te vergroten dat mensen in alle openheid hun ervaringen zouden delen, zegde ik toe dat ik anonimiteit zou waarborgen. In de tekst gebruik ik een gefingeerde voornaam plus het werkelijke geboortjaar. Dat laatste is noodzakelijk omdat de leeftijd ertoe doet bij de beoordeling van het verhaal. In twee gevallen voelden mensen zich in hun trots en waardigheid aangetast als zij niet met hun eigen naam genoemd zouden worden, alsof ze zich moesten schuilhouden achter een verzonden identiteit. Hen heb ik toegezegd hun ware voornaam te gebruiken. In de noten wordt met een code verwezen naar het betreffende interview en naar de pagina in de uitgewerkte versie. TH en TL staat voor Tsjechisch hoog- en laagopgeleid, NH en NL voor Nederlands hoog- en laagopgeleid.

De verschillende groepen Roma en Sinti in Tsjechië en Nederland wilde ik zo goed mogelijk gerepresenteerd zien. In Tsjechië is de samenstelling in vergelijking met Nederland homogener omdat een geschatte 90 procent *Rumungre* is, de oorspronkelijk Slowaakse Roma. De overige 10 procent, de Vlachsische Roma, vormt een aparte groep. In Nederland, zoals hierboven uiteengezet, is de populatie heterogener. De verschillende groepen in beide landen onderhouden onderling niet of nauwelijks contact.

De respondenten zijn zo goed mogelijk over de verschillende groepen verspreid. Van de 24 Nederlandse respondenten zijn er dertien van Sinti afkomst en drie van Roma families die hier al sinds enige decennia voor de Tweede Wereldoorlog zijn.¹⁷⁹ Acht van

179 De geïnterviewde Sinti zijn Marieke (1952) NL-4; Hannes (1956) NL-8; Josef (1956) NH-11; Sara (1957) NH-3; Elly (1958) NH-9; Suzanna (1961) NH-1; Jacob (1970) NL-10; Raul (1971) NH-5; Bernard (1978) NH-8; De-

de geïnterviewde Sinti en één Roma vrouw zijn kinderen uit een gemengd huwelijk.¹⁸⁰ De Generaal-pardon Roma zijn met vijf respondenten vertegenwoordigd. Miloš (1947) maakte onderdeel uit van de groep mensen die in maart 1977 in Lelystad aankwam. Dragana (1977), zijn dochter, was bij aankomst nog een baby, geboren in Duitsland net zoals Gisela (1978). Juliano (1981) en Patrick (1993) zijn in Nederland geboren.¹⁸¹

Twee geïnterviewden behoren tot de Balkan-Roma, van wie Dejan (1963) in 1991 spoedig na het uitbreken van de Joegoslavië-oorlog naar Nederland vluchtte en de ouders van Vesna (1987) met het gezin ten tijde van de NAVO-bombardementen in 1999 naar Nederland kwamen. Renata (1984) tenslotte hoort tot de Nieuwe Roma.¹⁸² Naar verhouding van het geschatte aantal Balkan-Roma en Nieuwe Roma zijn die niet representatief vertegenwoordigd. De reden daarvoor is dat er over beide groepen weinig informatie beschikbaar is en zij als groep relatief onzichtbaar zijn.¹⁸³

Tabel 3. De representatie van de Sinti en verschillende groepen Roma in Nederland

Respondenten	Sinti	Vooroorlogse Roma	Generaal-pardon Roma	Balkan-Roma	Nieuwe Roma
Van 20 tot 40 jaar	5	1	4	1	1
Van 40 tot 60	5	2		1	
Boven de 60 jaar	3		1		
Totaal	13	3	5	2	1

In lijn met de geschiedenis van Tsjechoslowakije na de Tweede Wereldoorlog kwam de familie van 24 van de 27 Tsjechische respondenten oorspronkelijk uit Slowakije.¹⁸⁴ Van hen kwamen Petr (1959), František (1972) en Alžběta (1949) op eigen houtje.¹⁸⁵ De vader van Lenka (1974) kwam uit het oorspronkelijk Hongaarse deel van Slowakije.¹⁸⁶ Jiří (1963) en (de vader van) Milada (1972) zijn Vlachische Roma.¹⁸⁷ De meeste Slowaakse Roma vestigden zich in de industriële en mijnbouwregio's in het grensgebied met Duitsland

nise (1982) NH-12; Carolien (1982) NL-1; Dennis (1984) NL-11; Hetty (1992) NH-4. De geïnterviewde Roma uit families die al vanaf begin twintigste eeuw in Nederland waren, zijn Ilona (1969), NL-6; Magda (1971), NL-5; Johanna (1995), NL-7.

180 De moeders van Josef (1956) NH-11 en Sarah (1957) NH-3 waren 'burgervrouwen'. Van 'reiziger'-komaf zijn de moeder van Elly (1958) NH-9 en de vader van Dennis (1984) NL-11; Jacob (1970) NL-10, 7, Raul (1971) NH-5 en Carolien (1982) NL-1 zijn opgegroeid op het kamp met een 'burgerman' als vader. Ook de moeder van Bernard (1978) NH-8 is van 'burger-komaf'. De moeder van Johanna (1995) NL-7 is een Romni en haar vader een Sinto.

181 Miloš (1947) NL-2; Dragana (1977) NL-3; Gisela (1978) NH-6; Juliano (1981) NH-10; Patrick (1993) NL-12.

182 Dejan (1963) NH-2; Vesna (1987) NH-7; Renata (1984) NL-9.

183 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 142-143.

184 De grootouders van Luboš (1977) TL-4, 2; Radek (1980) TL-8, 2; Eliška (1983) TL-6, 3; Tomáš (1985) TL-10, 1; Pavel (1989) TL-9, 2; Erika (1991) TH-4, 2; Lukáš (1991) TH-10, 9; Marie (1990) TH-7, 3; Michaela (1981) TL-7, 5. En de grootouders van vaderskant van Eva (1996) TL-11, 1.

185 Petr (1959) TH-9, 2; František (1972) TL-3, 1; Alžběta (1949) TH-11, 3.

186 Lenka (1974) TH-13, 2.

187 Jiří (1963) TH-6, 4; Milada (1972) TH-5, 6 en 7.

en in het oosten van het land.¹⁸⁸ Een paar ouders van respondenten vonden werk in collectieve boerderijen.¹⁸⁹

Tabel 4. De representatie van de verschillende groepen Roma in Tsjechië

Respondenten	Rumungre	Vlachische Roma
Van 20 tot 40 jaar	11	
Van 40 tot 60 jaar	10	2
Boven de 60	4	
Totaal	25	2

De interviews

De manier van interviewen was semigestructureerd; ik stelde vragen over drie thema's. Tijdens het gesprek ging ik niet uit van een vast protocol van vragen. Alleen tijdens het eerste interview, in Tsjechië, stelde ik de vragen in volgorde aan de hand van een gemaakte vragenlijst. Dat leverde een dermate stroef verlopend interview op dat ik, na een slapeloze nacht, besloot om in het vervolg te vertrouwen op mijn eigen interviewtechnieken en -ervaring. Dat betekende een lossere manier van interviewen. Na een inleiding volgde een beginvraag die toegesneden was op de persoon en verder leidden de antwoorden tot vervolgvragen. Als ik de indruk had dat alle onderwerpen aan de orde geweest waren, keek ik op een spiekbriefje of dat inderdaad het geval was. Het gevolg was dat het interview niet strikt beperkt bleef tot de thema's die ik ter sprake bracht. De geïnterviewden konden gebruik maken van, zoals historicus Alessandro Portelli dat noemde, de *narrative space*: door een bemoedigende houding aan te nemen en een uitnodigende manier van vragen stellen konden respondenten ruimte claimen voor onderwerpen die voor hen persoonlijk van belang waren.¹⁹⁰

De drie thema's die in elk gesprek aan de orde kwamen waren:

De schoolervaringen

Wat voor schoolcarrière hebben ze doorlopen en wat betekende die voor hun verdere levensloop? Wat voor herinneringen bewaren zij aan hun schooltijd? Hoe was het contact met klasgenoten? Voelden zij zich op school als volwaardige leerlingen behandeld door de leraar? En – mochten ze kinderen hebben – hebben die andere schoolervaringen? Wat voor werk hebben ze gedaan en doen ze nu? Zijn ze tevreden met dat werk?

188 De beide ouders van: Barbora (1956) TL-13, 2; Zdeněk (1957) TH-12, 7; Jana (1964) TH-8, 3; Anežka (1972) TL-2, 1; Elena (1975) TH-3, 3; Hana (1982) TL-5, 4. En de moeders van Agáta (1970) TH-14, 4; Ema (1985) TL-1, 2. Vladimír (1986) is opgegroeid in een kindertehuis. Vermoedelijk kwamen ook zijn ouders beiden uit Slowakije, want hij komt uit een regio waar in principe alle Roma één of twee generaties terug van daaruit gekomen zijn. Vladimír (1986) TH-2, 1.

189 Jakub (1960) TL-12, 1; Luboš (1977) TL-4, 2-3.

190 A. Portelli, 'Living voices: the Oral History interview as dialogue and experience', *Oral History Review* 45:2 (2018) 239-248, 240-241.

Hebben ze achteraf spijt over het verloop van hun schoolloopbaan? Had die anders kunnen verlopen en waar ligt dat dan aan? Hebben ze zich op school of werk weleens achtergesteld gevoeld?

Stimulans door volwassenen / zelf een rolmodel

Hebben zij zich op bepaalde momenten in hun schoolcarrière gestimuleerd gevoeld door hun ouders, een specifieke leraar of een andere volwassene, of broers of zussen? Hadden zij voorbeelden in hun omgeving van mensen die hoogopgeleid waren? Vervulden zij zelf een voorbeeldfunctie?

De attitude ten opzichte van het nut van onderwijs

Zien zij goed presteren op school als iets dat thuishoort in de 'burgerwereld'? Kregen zij van mensen in hun omgeving te horen dat ze net als *gadzje* waren als ze hun best deden en hun huiswerk maakten? Verandert de verhouding tot de familie en de eigen omgeving als ze hoogopgeleid zijn?

Deze drie thema's vormden het hart van elk interview. Sommige vragen, bijvoorbeeld of ze een voorbeeldfunctie vervulden, zijn vrijwel alleen gesteld aan de hoogopgeleiden. Elke respondent kreeg daarnaast een aantal biografische vragen, naar leeftijd, herkomst van de familie en de schoolopleiding van de ouders, broers en zusters en kinderen. Om een beeld te krijgen van wat de respondenten als belangrijkste verschillen ervoeren tussen henzelf en de 'burgersamenleving', vroeg ik tijdens elk interview wat zij misten bij de *gadzje* terwijl dat wel een belangrijk onderdeel was van hun eigen cultuur. Hoewel belangrijke thema's in het leven van respondenten als huisvesting en discriminatie op de arbeidsmarkt door mij meestal niet expliciet aan de orde zijn gesteld, werden die in de meeste gesprekken wel ter sprake gebracht. Dat interviewmateriaal heb ik in de hoofdstukken drie tot en met vijf verwerkt.

Tijdens de interviews in Nederland kon ik op een veel grotere achtergrondkennis terugvallen dan bij de Tsjechische interviews. Maar volgens Leydesdorff heeft dat niet alleen voordelen. Een insider moet erop letten om antwoorden niet als vanzelfsprekend op te vatten en door te vragen. Als outsider, in Tsjechië, liep ik echter het risico om een antwoord niet ten volle te begrijpen.¹⁹¹

In Tsjechië verliepen de gesprekken, behalve bij de paar jonge Roma die goed Engels spraken, altijd via een tolk. In veel gevallen was dat eerdergenoemde Ruben Pellar, Tsjech en beëdigd tolk Romanes én Nederlands, een unieke combinatie voor dit onderzoek. Aan het werken met een vertaler kleven zowel voor- als nadelen. Een tolk kan een belangrijke rol spelen bij het winnen van vertrouwen van een respondent, in dit geval onder meer vanwege zijn kennis van het Romanes, de *Rumungre* variant.¹⁹² Behalve hiermee vormde Pellar tevens op andere vlakken een grote meerwaarde voor dit onderzoek. Hij heeft een grote kennis van de doelgroep in Tsjechië waar ik in vele inspirerende ge-

191 Leydesdorff, *De mensen*, 97-98.

192 Zie hierover bijvoorbeeld Leydesdorff, *De leegte*, 37-38; L. Pelckmans, *Travelling hierarchies roads in and out of slave status in a Central Malian Fulbe network* (Leiden 2011) 90-97.

sprekken mijn voordeel mee kon doen. Volgens cross-cultureel onderzoekers Jaeyoung Choi e.a. is een dergelijke bagage noodzakelijk voor een goede kwaliteit van de vertaling. De werkwijze dat een tolk vragen en antwoorden vertaalt en dat het interview in die vertaling wordt uitgeschreven, is de meest gebruikelijke in cross-culturele studies. Choi e.a. beschouwen die manier van interviewen als een coproductie. Een hechte relatie tussen tolk en onderzoeker kan volgens hen de nadelen van het werken met een vertaler voor een aanzienlijk deel compenseren.¹⁹³ Pellar wist bijvoorbeeld bepaalde antwoorden van een respondent door plaatsing in de geschiedenis van Tsjechië nader te duiden. Hij vertaalde relevante opmerkingen in gesprekken onder de overige aanwezigen in de kamer, in de licht opgewonden sfeer na afloop van een interview. Tijdens interviews wees hij me subtiel op gevoeligheden, zoals gevoelens van schaamte over een lage opleiding, wat mij uitnodigde om daar voorzichtig dieper op in te gaan. Deze discrete suggesties deed hij op basis van zijn eigen interviewervaring. In de jaren tachtig interviewde hij in het geheim een groot aantal Roma vrouwen in heel Tsjechoslowakije die zonder hun toestemming waren gesteriliseerd, waarover meer in hoofdstuk drie. De sterilisatie vormde (en vormt nog altijd) een uiterst pijnlijk onderwerp voor de betreffende vrouwen. Interviews daarover zijn alleen met empathie en sensitiviteit mogelijk. Die interviews lagen aan de basis van een Nederlands OVSE-rapport in 1990 waarin getuigenissen van die sterilisaties voor het eerst naar buiten werden gebracht.¹⁹⁴

Desondanks is het een belemmerende factor als een interview via een tolk moet verlopen. Een letterlijke vertaling van vraag en antwoord heeft als nadeel dat mensen voortdurend in de rede gevallen moeten worden om de vertaler de ruimte te geven. Daarom heb ik ervoor gekozen om respondenten te laten uitpraten om ze goed in hun verhaal te laten komen. Ik onderbrak hen slechts als het antwoord anders voor de vertaler te lang zou worden om te recapitulieren. Een ander nadeel is dat in de vertalingen, ofschoon ze gedaan zijn door een beëdigde vertaler, bepaalde subtiliteiten me zijn ontgaan die ik het Nederlands wel had kunnen aanvoelen.

Ik heb het nadeel om via een tolk te moeten communiceren geprobeerd te ondervangen door de respondenten te blijven aankijken, zowel bij het stellen van de vraag als bij het antwoord. Leydesdorff, die tijdens de interviews met vrouwen uit Srebrenica met een tolk werkte, benadrukte dat dan de communicatie vooral door middel van de gezichtsuitdrukking verloopt. Een goede houding van de interviewer draagt volgens haar meer bij aan het winnen van vertrouwen dan wat hij of zij zegt.¹⁹⁵ In mijn mimiek probeerde ik te reageren op de toon van het antwoord, de expressie op het gezicht en de gebaren. Het gevolg was dat mensen soms, hoewel ze wisten dat ik ze grotendeels niet

193 J. Choi e.a., 'Understanding the language, the culture, and the experience: translation in cross-cultural research', *International Journal of Qualitative Methods* 11:15 (2012) 653-654.

194 Ruben Pellar deed die interviews samen met etnoloog Zbyněk Andrš. Het genoemde rapport is P. Öfner & B. de Rooij, *Het afkopen van vruchtbaarheid* (Amsterdam 1990). Max van der Stoel bracht dit rapport officieel in bij de OVSE Conferentie in Kopenhagen in juni 1990, waardoor het bredere bekendheid kreeg. Zie ook P. Öfner, 'Sterilisatie op zigeuners. Rapport openbaart schokkende praktijken in Tsjechoslowakije', *Trouw* (2 juni 1990); <https://www.dzaniben.cz/publication.html?m=002b666e42d85f921a8ee0ee4a290105&t=201902> (geraadpleegd op 21.04.2021).

195 Leydesdorff, *De mensen*, 41.

verstond, toch tegen mij bleven praten en niet tegen de tolk. Dat is een bijkomend voordeel van het maken van een geluidsopname, dat je tijdens de interviews mensen in de ogen kan kijken omdat je niet hoeft mee te schrijven.

Om een interview goed te kunnen duiden heb ik steeds de context waarin het plaatsvond laten meewegen.¹⁹⁶ Zo snel mogelijk na afloop van het interview werkte ik mijn indrukken uit, van de omgeving waarin het gesprek plaatsvond, van het ritme van het interview, van het stemgebruik, de intonatie, de gebaren en lichaamstaal, van een open of juist gesloten houding van de respondent, van de interactie met de omstanders en de hiërarchische verhoudingen van de mensen aan tafel. Deze indrukken speelden een belangrijke rol bij de interpretatie van het uiteindelijk uitgewerkte interview. Abrams wees erop dat er bij het analyseren en interpreteren van het interviewmateriaal niet alleen aandacht moet zijn voor wat er is gezegd, maar ook voor de manier waarop iets gezegd wordt, waarom juist dat gezegd is en wat het betekent.¹⁹⁷ Ik voelde me vrij om in de uitwerking van de interviews versprekingen en duidelijke taalfouten te verbeteren en om mijn direct na het interview uitgewerkte indrukken en commentaren erin te verwerken.¹⁹⁸ Vooral bij laagopgeleiden zijn de toon waarop iets gezegd wordt en de stiltes die iemand laat vallen veelzeggend, des te meer omdat zij niet altijd makkelijk de woorden vonden om op hun eigen leven te reflecteren.

Het zou een verrijking van het materiaal geweest zijn om het te kunnen vergelijken met eerdere interviews maar in Tsjechië waren die voor mij ontoegankelijk en van de paar Nederlandse onderzoeken waarvoor wel interviews gedaan waren met betrekking tot het onderwijs bleken die bij navraag niet meer beschikbaar voor inzage.¹⁹⁹

Overige bronnen

Voor een optimaal gebruik van biografisch interviews als bronnenmateriaal is het van belang om die te combineren met gedegen kennis van de leefomstandigheden van informanten.²⁰⁰ Om die gegevens te verzamelen voerde ik 37 uitgebreide achtergrondgesprekken over mijn onderwerp. Deels zijn die digitaal opgenomen; van telefonische interviews bestaat geen opname. In Nederland interviewde ik vijf wetenschappers, een consultant, vijf gemeenteconsulenten voor Roma, drie onderwijzers die met Roma en Sinti kinderen werkten, twee leerplichtambtenaren gespecialiseerd in Roma kinderen, een medewerker van Woonwagenwijzer.

196 Leydesdorff, *Sasha Pechersky*, 3-4.

197 Abrams, *Oral history theory*, 1.

198 Bourdieu, 'Understanding', 621-622; Abrams, *Oral history theory*, 11-14.

199 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, deden in de jaren tachtig veldonderzoek naar Sinti en Roma op vier verschillende kampen. Door de aard van dat onderzoek waren er geen uitgewerkte interviews maar alleen veldnotities. De interviews van het onderzoek van Van der Veen e.a., *Roma en schoolverzuim*, zijn op grond van de *Algemene verordening gegevensbescherming* vernietigd omdat anonimiseren te arbeidsintensief en daarom niet gebruikelijk was. En ook de interviews voor het KPC-rapport van R. Timmermans, *Sinti scholen zich voor onderwijs. Evaluatie van het project Opleiding Sinti tot onderwijsassistent 2005-2010* (Den Bosch 2011), waren niet meer beschikbaar.

200 Bourdieu, 'Understanding', 613.

nl, de landelijk projectleidster Roma bij het CCV (het Centrum voor Criminaliteit-spreventie en Veiligheid) en de voorzitter van de vroegere Stichting Informatie over Charta 77. Ook sprak ik met twee Sinti van een belangenorganisatie.²⁰¹ In Tsjechië sprak ik met vijf wetenschappelijk onderzoekers, vijf ngo-medewerkers, vijf mensen van een belangenorganisatie en één sociaal werkster in dienst van een gemeente.²⁰²

Daarnaast heb ik voor dit onderzoek veelvuldig gebruik gemaakt van rapporten. De Europese Commissie brengt over Roma overzichtsrapporten uit over uitgevoerd en voorgenomen beleid in de lidstaten in domeinen als onderwijs, arbeidsmarkt, huisvesting en gezondheidszorg en sociale veiligheid. Het meest recente is de *Report on the implementation of national Roma integration strategies 2019*. Omdat niet per lidstaat wordt aangegeven hoe ernstig een probleem is en wat de genomen maatregelen inhouden, is op grond van een dergelijk rapport niet af te lezen wat die implementatie in de praktijk in Nederland en Tsjechië voorstelt. Veel transparanter is bijvoorbeeld het rapport *A persisting concern: anti-Gypsyism as a barrier to Roma inclusion* van de European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) uit 2018. Dit rapport, hierna het FRA-rapport 2018 genoemd, met cijfers over de leefomstandigheden van Roma met een nadruk op discriminatie, is gebaseerd op een peiling door Ipsos MORI in 2016 onder een kleine 34.000 Roma in negen EU-lidstaten. Dat zijn, behalve Tsjechië, Bulgarije, Griekenland, Hongarije, Kroatië, Portugal, Roemenië, Slowakije en Spanje. In dit rapport worden cijfers vergeleken met een eerdere grote peiling in 2011.²⁰³

Behalve de algemene rapporten van de Europese Commissie wordt van de EU-lidstaten met een Roma minderheid verlangd dat ze verslag uitbrengen van de resultaten van het nationale integratiebeleid voor de Roma en Sinti in hun land.²⁰⁴ Over de huidige

201 De vijf wetenschappelijk onderzoekers waren rechtshistoricus Olav Moorman van Kappen, sociale wetenschappers Jos Overbekking en Huub van Baar, linguïst Peter Bakker en biologisch geneticus Oscar Lao. Peter Jorna was consultant voor Roma Issues. Henriëtte Verheggen was gemeenteconsulente voor Generaal-pardon Roma in Lelystad en Jolanda Reichard was dat in Arnhem voor Woonwagen-, Roma- en Sinti kinderen. Pieter Dovens in Veldhoven en Tineke Postma en Hester van der Pauw in Groningen waren consultants voor vooroorlogse Roma en woonwagenbewoners. Onderwijzers voor Roma kinderen in de basisschoolleeftijd waren Eerke Bos in Lelystad in de jaren '70 en '80 en Carel Kras in Amsterdam Zuid-Oost in beginjaren 2000. Onderwijzeres Brigitte Oomens werkte al 36 jaar op een school met een aanzienlijke populatie aan Sinti kinderen. De twee leerplichtambtenaren gespecialiseerd in Roma kinderen waren Natacha Schrik in Groningen en Monic den Otter in Ede. Bram van Duin werkte bij Woonwagenwijzer.nl en Meike Lommers sprak ik als landelijk projectleidster Roma bij het CCV. Jef Helmer was voorzitter geweest van de Stichting Informatie over Charta 77 en tevens oud-directeur van ngo Spolu. Van de Vereniging Sinti, Roma en Woonwagenbewoners had ik een interview met voorzitter Sabina Achterbergh en wijlen Pietso Halberstadt.

202 De geïnterviewde Tsjechische wetenschappelijk onderzoekers waren antropoloog David Doubek, pedagoog Dana Moree, historicus Michal Schuster en etnologen Zbyněk Andrš en Renata Weinerová. Kumar Vishwanathan en Simona Reichlová werkten bij ngo *Vzájemné soužití* in Ostrava, Denisa Sedláčková was van ngo IQ Roma Servis in Brno en Katarína Klamková was daar destijds directeur. Ivana Čonková werkte voor ngo Konexe. Jarmila Balážová en Iva Hlaváčková waren verbonden aan romea.cz in Praag. Eva Nováková werkte bij Charitá in Jihlava. Markus Pape trad op als vertegenwoordiger van het ERRC in Praag. Petra Bandouchová was onderwijscoördinatrice in het Muzeum romské kultury in Brno van waaruit ook sociale projecten worden begeleid. Jarmila Szurmanová was sociaal werkster voor Roma in Karviná.

203 Die eerdere peiling werd uitgevoerd door Gallup International en gepubliceerd in het rapport *The situation of Roma in 11 EU Member States*, FRA/UNDP (2012).

204 In het kader van de Europa 2020 Strategie hebben die EU-lidstaten zich eraan verbonden daarvoor een nationale strategie te ontwikkelen.

leefomstandigheden van Roma verschijnt in Tsjechië jaarlijks een officieel regeringsrapport dat als basis dient voor de landenrapportage aan de Europese Commissie. De meest recente versie van dit rapport is de *Zpráva o stavu romské menšiny v České republice za rok 2019*.²⁰⁵ Dit rapport verschijnt alleen in het Tsjechisch. Ik heb het deels laten vertalen. De algemene teneur in het rapport is dat er op tal van terreinen vooruitgang is geboekt omdat de overheid er alles aan probeert te doen. Omdat de problemen hardnekkig zijn, is een oplossing echter nog ver te zoeken. Bij het wegen van de significantie van dit overheidsrapport is het relevant om in het achterhoofd te houden dat er met het Roma inclusiebeleid in de Oost-Europese lidstaten een behoorlijke som geld aan EU-subsidie gemoeid is, voor (nationale) overheden en ngo's.²⁰⁶ De Tsjechische regering heeft er dus belang bij om aan te tonen dat hoewel de subsidies goed besteed worden en resultaten opleveren er nog steeds subsidies nodig zijn. De Tsjechische regering baseert zich voor het opstellen van dit landenrapport op mede door de overheid zelf gelast onderzoek, zoals van bovengenoemde Čada en Toušek.

In Nederland vormt de *Monitor Sociale Inclusie* de basis voor die EU-rapportage. Sinds 2013 is die vier keer verschenen, de meest recente in 2020, op last van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en vanaf 2015 verzorgd door onderzoeksbureau RISBO/Erasmus universiteit.²⁰⁷ Vooral omdat de doelgroep divers is en cijfermateriaal niet voorhanden of onbetrouwbaar is, benadrukten de onderzoekers dat de monitor niet representatief was voor dé Roma en Sinti in Nederland maar eerder een representatief beeld gaf van de verschillende groepen Roma en Sinti.²⁰⁸ Ze baseerden zich op online-enquêtes en diepte-interviews met professionals en met mensen uit de doelgroep zelf. De *Monitors* leunden zwaar op de hieruit verkregen data omdat er weinig andere onderzoeken bestonden om hun analyse mee te onderbouwen.²⁰⁹ Een omissie is dat de

205 Binnen dit onderzoek zijn ook de versies van 2016, 2017 en 2018 geraadpleegd.

206 Subsidie voor het Roma inclusiebeleid werd uitgekeerd in het kader van het *EU framework for National Roma Integration Strategies 2014-2020*. Een groot deel van de subsidies voor Roma komt uit het ESF, het European Social Fund (ESF). In totaal kreeg Tsjechië voor de jaren 2014 tot en met 2020 een kleine twee miljard euro ter bevordering van sociale integratie en bestrijding van armoede en discriminatie, waarvan 826 miljoen vanuit het ESF. Dat geld is niet exclusief voor Roma bedoeld, lidstaten mogen binnen de voorwaarden zelf bepalen waaraan toegezegde gelden besteed worden. Verantwoording daarover geschiedt achteraf. De uiteindelijke financiële verantwoording door de Europese Rekenkamer waaruit blijkt hoeveel daarvan aan beleid en subsidies voor Roma ten goede gekomen is, wordt in 2021 verwacht. Zie *Evropské strukturální investiční fondy 2014-2020 v kostce* van het Tsjechische Ministerie voor Regionale Ontwikkeling, 30-33. Ter vergelijking: in 2011 werd voor de jaren 2010-2012 het EU-budget ten behoeve van Roma voor met name de Oost-Europese lidstaten berekend op 107 miljoen euro, blijkt uit *Measures to promote the situation of Roma EU citizens in the European Union. Country Reports* (Brussel 2011) 380. Nederland, dat vanuit Brussel geen aanbevelingen krijgt voor beleid ten behoeve van Roma en Sinti, krijgt geen EU-geld dat specifiek voor hen ingezet wordt. Eventueel kunnen ze wel profiteren van bijvoorbeeld stimulerende werkgelegenheidsmaatregelen voor de onderkant van de arbeidsmarkt, aldus Faryda Hussein, beleidsmedewerker voor Nederland voor het Directorate General for Employment, Social Affairs and Inclusion of the European Commission.

207 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020).

208 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 29; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 33.

209 Twee eerdere onderzoeken waarop de verschillende *Monitors* steunden werden gedaan vanuit de Anne Frank Stichting en de Universiteit Leiden: Rodrigues & Matelski, *Monitor*, en M. Davidović & P.R. Rodrigues, 'Antiziganisme', in: P.R. Rodrigues & J. van Donselaar (red.), *Monitor Racisme & Extremisme. Negende rapportage* (Amsterdam 2010) 153-179. Deze onderzoeken steunen op data uit een relatief beperkt aantal in-

onderzoekers vrijwel niet aangeven vanuit welke hoedanigheid de verschillende professionals met Roma en Sinti te maken hebben. Voor hun indrukken van de leefomstandigheden maakt het een groot verschil uit of iemand bijvoorbeeld bij de politie werkt, sociaal werker is of leerplichtambtenaar, maar die duiding ontbreekt grotendeels. De respondenten uit de doelgroep zelf worden niet uitgesplitst naar man of vrouw, leeftijd en opleidingsniveau. Meerwaarde van de *Monitor* van 2018 was dat er extra aandacht was voor de Nieuwe Roma over wie erg weinig bekend was. En omdat deze *Monitors* de enige onderzoeken in zijn soort zijn met gegevens over de positie van Roma en Sinti in het onderwijs en op de arbeidsmarkt, over de gezondheidssituatie, huisvesting en veiligheid, waren ze voor dit onderzoek heel bruikbaar.

Wat betreft de onderwijssituatie in Nederland zijn er een aantal *Monitors* van onderwijskundige Ria Timmermans van de KPC Groep (tot 2018 een landelijk bureau voor onderwijsondersteuning) over zowel basis- als voortgezet onderwijs over leer- en gedragsproblemen en succesfactoren bij kinderen van woonwageneigenaren, Roma en Sinti.²¹⁰ Ook deze monitors zijn bescheiden van opzet. Het aantal scholen met Roma en Sinti kinderen dat data aanleverde was steeds klein. Het kwantitatieve deel werd aangevuld met inzichten van een beperkt aantal professionals. Maar hiervoor geldt weer dat deze monitors de enige bronnen zijn met recente gegevens over de positie van Roma en Sinti kinderen in het Nederlandse onderwijs. Door de opvolging ervan zijn bovendien wel trends te onderscheiden.

Voor het onderwijs in Tsjechië kon ik gebruik maken van de jaarlijks door de Europese Unie uitgebrachte *Education and training monitor Czech Republic*. Deze gedegen rapporten gaan over de ontwikkelingen in het Tsjechische onderwijs met relatief veel aandacht voor Roma. Een amendement op de onderwijswet ingegaan in 2016 voorziet in hervormingen die gunstig zijn voor de onderwijspositie van Roma en in het rapport wordt jaarlijks bijgehouden of die naar behoren worden doorgevoerd.²¹¹

Tenslotte heb ik nog gebruik gemaakt van een kleine dertig kranten- en weekbladartikelen en periodieken en een groot aantal websites. Vooral de Tsjechische website romea.cz van de gelijknamige belangenvereniging is professioneel en informatief en biedt bovendien een groot aantal webpagina's in het Engels aan.

interviews met voornamelijk sleutelinformanten.

210 De *Monitors Onderwijs aan kinderen van Woonwageneigenaren, Roma en Sinti* (OWRS), steeds van de hand van onderwijskundige R. Timmermans, verschenen over het basisonderwijs in 2012, 2014 en 2016 en over het voortgezet onderwijs in 2015 en 2017. Nadat de KPC Groep in 2018 failliet ging, gaf het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen in 2019 de opdracht om OWRS weer op te starten. De *OWRS Monitor* zal in de toekomst verzorgd worden door onderzoeksbureau Oberon.

211 De meest recente is de *Education and training monitor 2020 Czech Republic*, EU (Luxemburg 2020). Voor dit onderzoek zijn ook de monitors van 2016, 2017, 2018 en 2019 gebruikt. Andere Tsjechische onderwijsrapporten concentreren zich op de segregatie van Roma kinderen in het onderwijs: C. Cahn & D. Chirico e.a., *A special remedy. Roma and schools for the mentally handicapped in the Czech Republic*. European Roma Rights Centre (Boedapest 1999). Dit ERRC-rapport heeft geen paginering; de genoemde pagina's zijn die in de gedownloadede pdf-versie; C. Sykora, *Towards Roma inclusion. A review of Roma education initiatives in Central and South-Eastern Europe*, UNICEF (Genève 2010); L. Farkas, *Report on discrimination of Roma children in education*, European Network of Legal Experts in the Non-discrimination field, EU (Brussel 2014).

Opzet van dit boek

In hoofdstuk twee wordt ingegaan op de voorgeschiedenis van Roma en Sinti vanaf hun eerste binnenkomst in Nederland en Tsjechië tot en met de Tweede Wereldoorlog, om te verduidelijken hoe zij door de eeuwen heen in de marge van de samenlevingen terecht kwamen en hoe de negatieve beeldvorming vaste vormen is gaan aannemen. Omdat dit hoofdstuk over een periode gaat vóór de respondenten geboren waren, steunt het alleen op literatuur. Hoofdstuk drie behandelt de naoorlogse geschiedenis tot rond 2000 en hierin wordt nader uiteengezet om welke groepen Roma en Sinti het gaat in beide landen. Hierin en in de hierop volgende hoofdstukken komen de respondenten zelf aan het woord. De informatie uit de interviews wordt afgezet tegen die uit de literatuur en uit de andere genoemde bronnen. Tussen de hoofdstukken staan portretten van zeven respondenten, om een beeld te geven van het verloop van de biografische interviews, met als uitgangspunt de ervaringen in het onderwijs.

In hoofdstuk vier en vijf wordt een beeld geschetst van de huidige maatschappelijke situatie van Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië. In hoofdstuk vier wordt ingegaan op de mate van segregatie wat betreft hun huisvesting en op de vraag of dat sociale isolement (deels) als keuze moet worden gezien of niet. In Nederland gaat dat om de woonwagencampen die het resultaat waren van overheidsbeleid van eind jaren zestig en dus wordt de ontwikkeling ervan vanaf die periode geschetst. In Tsjechië ontstonden de sociaal geïsoleerde woonoorden pas in de postcommunistische periode na 1990. In hoofdstuk vijf wordt een vergelijking gemaakt tussen Nederland en Tsjechië wat betreft de gevolgen van stigmatisering, discriminatie op school en op de arbeidsmarkt en het aandeel in criminaliteit van Roma en Sinti in de afgelopen tien jaar. In hoofdstuk zes komt het onderwijsaanbod aan de orde en de manier waarop Roma en Sinti daar gebruik van maakten. De nadruk ligt hierin op de afgelopen dertig jaar met hier en daar ter verduidelijking een voorgeschiedenis. In deze drie hoofdstukken vormen de ervaringen van respondenten met segregatie, discriminatie en het onderwijs een toelichting op de kennis gebaseerd op literatuur en rapporten.

Hoofdstuk zeven gaat in op de stimulans of belemmering die respondenten hebben ondervonden van de kant van leraren, ouders of andere volwassenen tijdens hun schooljaren. Hierin staan in de eerste plaats de ervaringen van de respondenten centraal. Dat geldt ook voor hoofdstuk acht waarin wordt ingegaan op de culturele factoren die van invloed waren op de schoolloopbaan van respondenten. Daarin wordt hen gevraagd of zijzelf of hun omgeving een schoolopleiding beschouwen als onderdeel van de *gadzje* wereld. Tenslotte komt in hoofdstuk negen aan bod of de hoogopgeleide respondenten van zichzelf vinden dat ze een voorbeeldfunctie vervullen in hun eigen omgeving. Ook wordt bekeken of er onder hen mensen zijn die als openlijk rolmodel de gemeenschap op sleeptouw willen nemen.